

T.C

BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TURİZM İŞLETMECİLİĞİ VE OTELCİLİK ANABİLİM DALI

**TÜRK HAMAMLARINDA HİJYEN VE SANİTASYONUN TURİST SAĞLIĞI
AÇISINDAN ELE ALINMASI: ANTALYA İLİ ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÖVGÜ AÇIKSÖZLÜ

Balıkesir, 2015

T.C

BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TURİZM İŞLETMECİLİĞİ VE OTELCİLİK ANABİLİM DALI

**TÜRK HAMAMLARINDA HİJYEN VE SANİTASYONUN TURİST SAĞLIĞI
AÇISINDAN ELE ALINMASI: ANTALYA İLİ ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Övgü AÇIKSÖZLÜ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Düriye Bozok

Balıkesir, 2015

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüzün Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Anabilim Dalı'nda 201312501033 numaralı Övgü AÇIKSÖZLÜ'NÜN hazırladığı "Türk Hamamlarında Hijyen Ve Sanitasyonun Turist Sağlığı Açısından Ele Alınması: Antalya İli Örneği" konulu YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 04/06/2015 tarihinde yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ ile karar verilmiştir.

Başkan Doç. Dr. Düriye Bozok (Danışman) İmza.....
Unvanı, Adı-Soyadı

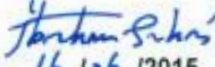
Üye Yrd. Doç. Dr. Şefik Okan Mercan İmza.....
Unvanı, Adı-Soyadı

Üye Yrd. Doç. Dr. Özlem Köroğlu İmza.....
Unvanı, Adı-Soyadı

Üye.....İmza.....
Unvanı, Adı-Soyadı

Üye.....İmza.....
Unvanı, Adı-Soyadı

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylım.

16.12.2015
Enstitü Müdürü
(Unvanı, Adı, Soyadı)

ÖNSÖZ

Lisans ve yüksek lisans eğitimim süresince öğrencisi olmaktan büyük onur duyduğum ve hayatımın her aşamasında kendisini örnek aldığım, sonsuz ilim ve deneyimlerinden yararlandığım, insani ve ahlaki değerleri ile de örnek edindiğim, her zaman ilgi, anlayış ve desteğini gördüğüm, bu çalışmanın ortaya konmasında beni her zaman yönlendiren ve yardımlarını esirgemeyen değerli Danışman Hocam Doç. Dr. Düriye BOZOK'a ne kadar teşekkür etsem azdır.

Çalışmanın her aşamasında yardımlarını benden esirgemeyen, bana yol gösteren ve sorduğum her soruya bıkmadan cevap veren değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Fatih KOÇ ve Yrd. Doç. Dr. Volkan ÖZBEK'e yüksek lisans eğitimim boyunca bana her daim yardımcı olan, bilgi ve deneyimlerini benimle paylaşan kıymetli hocam Yrd. Doç. Dr. Özlem KÖROĞLU'na teşekkürlerimi sunarım.

Sadece bu çalışmada değil yüksek lisans hayatım boyunca, hiçbir fedakarlıktan kaçmadan sabırla bana yardımcı olan Çisem KAYA, Emin GÜLEÇ'e, İlbey VAROL'a, Eda KAŞ'a ve Mert İSKENDEROĞLU'na çalışmama kattıkları değerden dolayı teşekkür ederim.

Eğitimim boyunca güler yüzlülüğü ile bana her zaman pozitif enerji veren ve manevi desteğini hiçbir zaman eksik etmeyen çok değerli arkadaşım Merve KAZANCI'ya ve tüm çalışmalarımda, sabırla bana katlanan, maddi ve manevi desteğini hiç bir zaman esirgemeyen, aldığım her kararı destekleyerek beni yüreklendiren arkadaşım Tefik ÇILGIN'a özel olarak teşekkür ediyorum . İyi ki varsınız.

Ayrıca bu çalışma esnasında değerli fikir ve görüşleriyle bana her zaman yardımcı olan, adını burada saymadığım tüm arkadaşlarıma, Balıkesir Üniversitesi Turizm Fakültesinde bulunan bütün hocalarıma ve BTİOYO ailesine teşekkür ederim.

Ve en önemlisi, bugünlere gelmemde en büyük paya sahip, emek, sabır ve fedakarlıklarını asla unutmayacağım aileme sevgi ve saygılarımı sunar, sonsuz teşekkür ederim.

Balıkesir, 2015

Övgü AÇIKSÖZLÜ

ÖZET

TÜRK HAMAMLARINDA HİJYEN VE SANİTASYONUN TURİST SAĞLIĞI AÇISINDAN ELE ALINMASI: ANTALYA İLİ ÖRNEĞİ

AÇIKSÖZLÜ, Övgü

Yüksek Lisans, Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Anabilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Düriye Bozok

2015, 136 Sayfa

Türk toplumunda hamamlar sosyal yaşamın vazgeçilmez bir parçasıdır. Türk Hamamları; kendine özgü gelenekleriyle, mimarisiyle, sanata ve edebiyata esin kaynağı olması yönüyle kültürel miras olarak kabul edilmektedir. Hamamlar ruhsal ve bedensel temizliğin yanı sıra, eğlence, evlilik ve doğumla ilgili pek çok sosyal olayın gerçekleştiği mekanlardır. Türk Hamamları tarihsel süreç içerisinde birtakım değişikliklere uğramış olmasına rağmen günümüzde de, güncelliğini ve ölümsüzlüğünü korumaktadır. Türk toplumunun sosyal yaşantısında önemli bir yere sahip olan Türk Hamamları, yabancı turistler tarafından da oldukça ilgi görmektedir. Ancak sağlık ve şifa bulmak için gelen hamamlarda insan sağlığının korunması da önemli bir husustur. Bu ise hijyen ve sanitasyona dair uygulamaların doğru ve yeterli bir şekilde gerçekleştirilmesi ve düzenli denetimlerin yapılması ile mümkündür.

Bu çalışma, geleneksel Türk Hamamlarının yerli ve yabancı turist sağlığına yönelik hijyen ve sanitasyon uygulamalarına dair tutumlarını belirlemek amacıyla yapılmıştır. Bu amaç doğrultusunda yerinde yapılan gözlem ve görüşmeler ile birlikte uzman görüşleri de alınarak geliştirilen ölçek sayesinde hazırlanan anket formu ön teste tabi tutulmuştur. Yapılan güvenilirlik analizi sonucunda Cronbach's Alpha değerinin 0,880 yüksek düzeyde güvenilirliğe sahip olması nedeniyle nihai araştırma gerçekleştirilmiştir. Ayrıca araştırma kapsamına alınan Türk Hamamlarında gözleme dayalı nitel bir değerlendirme yapılmıştır. Böylelikle Antalya ilinde bulunan hamam işletmelerinde hijyen kurallarına ilişkin davranışlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmada verilerin analizinde istatistiksel yöntem

olarak, tamamlayıcı istatistikler, t- testi ve oneway ANOVA analizi yöntemleri kullanılmıştır.

Araştırma sonunda hamam işletmelerinin, işletme ve personel hijyeni ile ilgili sağlık ve hijyen kurallarına dikkat etmediği ve bu işletmelerinin yetkili birimler tarafından yeteri kadar denetlenmediği tespit edilmiştir. Ayrıca hamamlara yönelik genel hijyen algısına dair cinsiyetler arasında anlamlı bir farklılık bulunmazken, yaş gurupları, eğitim durumu ve kültürler arasında anlamlı bir farklılık bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Hamamı, Hijyen, Sanitasyon, Turist Sağlığı, Antalya

ABSTRACT

APPROACHING THE HYGIENITY AND SANITATION IN TERMS OF TOURIST HEALTH IN TURKISH BATHS EXAMPLE OF IN THE PROVINCE OF ANTALYA

Açıksözlü, Övgü

Graduate, Department of Tourism and Hotel Management,

Adviser: Assoc. Prof. Düriye Bozok

2015, 136 Pages

Turkish baths are an indispensable part of social life in Turkish Society. Turkish baths; with their own traditions, architecture, orientation to inspire art and literature are regarded as a cultural heritage. In addition to mental and physical cleanliness, baths are places where many social events that includes entertainment, marriage and birth take place in. Although it is undergone a number of changes in the historical process but still it keeps its currency and eternity up to date, today. Turkish baths which take an important place in the social life of Turkish society, receive great deal of attention by foreign tourists as well. But the protection of human health is an important issue either in baths where tourists come to find cure and health primarily. Concerning this matter it is only possible to provide the fact by conducting regular inspections and performing implementations about hygiene and sanitation correctly and adequately.

This study was conducted to determine the attitudes of Turkish baths towards the implementations about hygiene and sanitation related to health of domestic and foreign tourists. In accordance with this purpose; the questionnaire that prepared under favour of enhanced scale by taking expert's opinions along with observations and interviews which were made in point was subjected to the pre-test questionnaire. By reason of the fact that the Cronbach's Alpha value revealed in the most reliable range of measurement as a result of the reliability analysis; the final research has been carried out. Besides; Observational Researchs evaluated qualitatively

in Turkish baths which are within the scope of assessment. Thus, attitudes related to hygienic measures had been tried out to determine in Turkish Bath enterprises located in the province of Antalya. A variety of methods had been used as statistical methods such as; the descriptive statistics, T-test, and one-way analysis of ANOVA to analyze the data within the survey.

As a result of the survey, it has been ascertained that Turkish bath enterprises pay no attention to the rules based upon health and hygiene related to personal health and hygiene of staff members and enterprises. Besides it's been ensured that there is no significant variety between the genders towards general perception of hygiene, on the contrary; the significant variety's been indicated that it varies across age groups, educational background and cultures.

Keywords: Turkish Bath, Hygienity, Sanitation, Tourist Health, Antalya

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	III
ÖZET	V
ABSTRACT	VII
İÇİNDEKİLER	IX
ŞEKİLLER LİSTESİ	XII
ÇİZELGELER LİSTESİ	XIII
1. GİRİŞ	1
1.1 Problem.....	2
1.2 Araştırmanın Amacı	3
1.3 Araştırmanın Önemi.....	3
1.4 Varsayımlar.....	4
1.5 Sınırlılıklar.....	4
1.6 Tanımlar.....	5
2.İLGİLİ ALANYAZIN	6
2.1 Kuramsal Çerçeve	6
2.1.1 Türk Hamamları.....	6
2.1.1.1 Türk Hamamı Tanımı.....	7
2.1.1.2 Türk Hamamlarının Tarihsel Gelişimi	7
2.1.1.3 Türk-Osmanlı Toplumunda Hamamların Sosyal Yaşamdaki Yeri	10
2.1.1.4 Sağlık- Şifa Kaynağı ve Güzellik Merkezi Amaçlı Hamamların Kullanımı	13
2.1.1.5 Hamam ve Sağlık.....	15
2.1.1.6 Edebiyat ve Sanatta Türk Hamamı.....	15
2.1.1.7 Türk Hamamlarının Bölümleri ve Mimari Özellikleri	17
2.1.1.7.1 Soyunma Bölümü	18
2.1.1.7.2 Ilıklık (Soğukluk) Bölümü	19
2.1.1.7.3 Külhan	21
2.1.1.7.4 Sıcaklık Bölümü.....	22
2.1.1.8 Hamamlarda Kullanılan Araç Gereç ve Aksesuarlar	24
2.1.1.9 Hamam Ünitelerinde Personelin Görevleri ve	
Sorumlulukları.....	27

2.1.1.10 Hamamlarda Yapılan Uygulamalar	28
2.1.1.11 Hamamlarda Vücut Bakımı	30
2.1.1.12 Turistik Ürün Olarak Türk Hamamları	30
2.1.2 Hijyenin ve Sanitasyonun Turist Sağlığı Açısından Ele Alınması	32
2.1.2.1 Hijyenin Tarihçesi	32
2.1.2.2 Hijyenin Tanımı	33
2.1.2.3 Sanitasyonunun Tanımı	33
2.1.2.4 Sanitasyon ve Hijyenin Önemi	34
2.1.2.5 Hamamlarda Hijyenin ve Sanitasyonun Önemi.....	35
2.1.2.6 Hamamlarda Hijyeni Sağlama İlkeleri	36
2.1.2.6.1 Su Hijyeni.....	36
2.1.2.6.2 Personel Hijyeni	37
2.1.2.6.3 Fiziksel Koşullar ve Araç Gereç Hijyeni	39
2.1.2.7 Hamamlarda Bulaşabilecek Hastalıklar	40
2.1.2.8 Bulaşıcı Hastalıklardan Korunma Yolları.....	42
2.1.2.8.1 Dezenfeksiyon	43
2.1.2.8.2 Sterilizasyon	44
2.1.2.9 Turizm ve Sağlık	45
2.1.2.10 Turist Sağlığı.....	46
2.1.2.11 Turizm Sektöründe Çalışanların Sağlığı	48
2.1.2.12 Turizm Sağlığı ile İlgili Kuruluşlar	49
2.1.2.13 Turizm Sağlığıyla İlgili Yasal Düzenlemeler	52
2.1.2.14 Turist Sağlığıyla İlgili Olarak Alınması Gereken Önlemler	54
2.2 İlgili Araştırmalar	56
2.2.1 Türk Hamamları İle İlgili Araştırmalar	57
2.2.2 Hijyen ve Sanitasyon İle İlgili Araştırmalar.....	60
3. YÖNTEM.....	64
3.1 Araştırmanın Modeli ve Hipotezler	64
3.2 Araştırmanın Evreni ve Örneklem	65
3.3 Veri Toplama Aracı ve Teknikleri	66
3.4 Verilerin Analizi	67
4. ARAŞTIRMANIN BULGULARI VE YORUMLAR	68
4.1 Hamamlarda Hijyene ve Sanitasyona Yönelik Nitel Bulgular	68
4.2 Hamamlarda Hijyene ve Sanitasyona Yönelik Nicel Bulgular	71
4.2.1 Ön Test	71

4.2.1.1 Kapsam Geçerliliği	73
4.2.2 Nihai Çalışma.....	73
4.2.2.1 Güvenilirlik Analizi	73
4.2.2.2 Demografik Özelliklere İlişkin Bulgular	74
4.2.2.3 Cevaplayıcıların Türk Hamamlarına Gelişlerinde Etkili Olan Araçlar, Tercih Etme Sebepleri ve Yararlandıkları Hizmetlere Yönelik Bulgular.....	75
4.2.2.4 Türk Hamamlarının Hijyen ve Sanitasyonunun Değerlendirilmesine Yönelik İfadelerin Dağılımları.....	78
4.2.2.5 Yerli ve Yabancı Turistlerin Genel Olarak Hamamların Hijyenik Olduğunu Düşünüyorum İfadesine Verdikleri Yanıtlara Göre Dağılımları	96
5. SONUÇ VE ÖNERİLER	103
5.1 Sonuç.....	103
5.2 Öneriler	107
5.2.1 İşletme Sahiplerine Öneriler	107
5.2.2 İşletme Çalışanlarına Öneriler.....	109
5.2.3 Yetkililere Öneriler.....	110
5.2.2 Akademisyenlere Öneriler.....	111
KAYNAKÇA	112
EKLER	129
Ek 1 Bulaşıcı Hastalıklar	126
Ek 2 Anket Formu	130
Ek 3 Anket Formu	133
Ek 4 Güvenilirlik Analizi SPSS Çıktısı	136

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Roma Dönemi Hamamlarda Kullanılan <i>Hypocaust</i> Isıtma Sistemi ..	11
Şekil 2: Türk Hamamlarının İç Mekan Düzenlemesi.....	18
Şekil 3: Şifa Sultan Hamamı Planı	19
Şekil 4: Fil Gözü Camı	20
Şekil 5: Kubbe Üzerindeki Işıklıklar-Ayasofya Hamamı.....	21
Şekil 6: Külhan Tesisatı.....	22
Şekil 7: Köşe Halvetli Sıcaklık Şeması.....	23
Şekil 8: Hijyeni Sağlayan Temizlik, Dezenfeksiyon ve Sterilizasyon	43

ÇİZELGELER LİSTESİ

Çizelge 1: Hamam İşletmelerine Yönelik Gözlem Sonucu Elde Edilen Bulgular.....	70
Çizelge 2: Ön Araştırma İçin Ölçekteki Soru Sayısı ve Cronbach's α Katsayısı	72
Çizelge 3: Ölçekteki Soru Sayısı ve Cronbach α Katsayısı	74
Çizelge 4: Araştırmaya Katılan Kişilerin Demografik Özelliklerine Yönelik Bulgular.....	74
Çizelge 5: Türk Hamamlarına Gelişlerde Etkili Olan Araçlara Yönelik Bulgular.....	75
Çizelge 6: Türk Hamamlarını Tercih Nedenlerine Yönelik Bulgular.....	76
Çizelge 7: Türk Hamamlarından Yararlanılan Hizmetlere Yönelik Bulgular ..	77
Çizelge 8: Türk Hamamlarının Çekici Olmasına Nedenlerine Yönelik Bulgular.....	77
Çizelge 9: Hamam Ünitelerine Girmeden Önce Vücut Dezenfektesi Yapıldı İfadesine Yönelik Frekans Analizi	78
Çizelge 10: Sağlık Ve Hijyen Bakımından Hamama Girmesinde Sakınca Bulunan Durumlarla İlgili Gerekli Bilgilendirmeler Yapıldı İfadesine Yönelik Frekans Analizi	79
Çizelge 11: Hamamda Sağlık Ve Hijyen Bakımından Hamama Girmesinde Sakınca .. Bulunan Kişilere Yönelik Uyarıcı Levhalar Bulunmaktaydı İfadesine Yönelik Frekans Analizi.....	79
Çizelge 12: Hamama Girmeden Önce Bulaşıcı Bir Hastalık Taşıyıp Taşımadığım Soruldu İfadesine Yönelik Frekans Analizi.	80
Çizelge 13: Hamam Personeli Tarafından Hamama Girmeden Önce Hamamın Sıcaklığıyla İlgili Gerekli Bilgilendirmeler Yapıldı İfadesine Yönelik Frekans Analizi	80
Çizelge 14: Hamamda İç Sıcaklığı Gösteren Termometre Bulunmaktaydı İfadesine Yönelik Frekans Analizi	81
Çizelge 15: Hamamda Sıcaklık Bölümüne Geçilmeden Önce Daha Az Sıcaklığa Sahip Olan Ilıklık Bölümü Bulunmaktaydı İfadesine Yönelik Frekans Analizi	81
Çizelge 16: Hamamda Cam Tabak Veya Bardak Kullanılmıyordu İfadesine Yönelik Frekans Analizi.....	82
Çizelge 17: Hamamda Gerekli Havalandırmalar Mevcuttu İfadesine Yönelik	

Frekans Analizi	83
Çizelge 18: Hamamda Gerekli Aydınlatmalar Mevcuttu İfadesine Yönelik Frekans Analizi	84
Çizelge 19: Hamamın Herhangi Bir Bölümünde Su Birikintisi Yoktu İfadesine Yönelik Frekans Analizi.....	84
Çizelge 20: Hamamın Mermerlerinde Yosunlaşmalar Yoktu İfadesine Yönelik Frekans Analizi.	85
Çizelge 21: Hamam Ünitelerinde Yerler Kaygan Değildi İfadesine Yönelik Frekans Analizi	85
Çizelge 22: Kurnalar Yeterince Temizdi İfadesine Yönelik Frekans Analizi .	86
Çizelge 23: Tuvalet Ve Tek Kişilik Halvet Bölümlerinin Temizliği Sağlanmıştı Frekans İfadesine Yönelik Analizi	86
Çizelge 24: Çöplerin Ağızları Kapalı Ve Etrafı Temizdi İfadesine Yönelik Frekans Analizi	87
Çizelge 25: Yiyecek İçecek Tüketiminin Yapıldığı Yerlerin Temizliği ..... Sağlanmıştı İfadesine Yönelik Frekans Analizi	87
Çizelge 26: Göbek Taşının Isısı Ve Temizliği Yeterliydi İfadesine Yönelik Frekans Analizi.	88
Çizelge 27: Hamamda Çalışan Personelin Saç, Sakal Ve Tırnakları Kesilmiş Ve Temizdi İfadesine Yönelik Frekans Analizi	89
Çizelge 28: Kullanılan Suyun Sıcaklığı Yeterliydi İfadesine Yönelik Frekans Analizi	89
Çizelge 29: Hamamda Kullanılan Suda Renk Ve Koku Yoktu İfadesine Yönelik Frekans Analizi	90
Çizelge 30: Kullanılan Malzemeler (Kese, Havlu, Peştamal) Temizdi İfadesine Yönelik Frekans Analizi.	91
Çizelge 31: Malzemeler (Kese, Havlu..) Yalnızca Benim İçin Kullanılmaktaydı İfadesine Yönelik Frekans Analizi	91
Çizelge 32: Hamam Personelinin Kendi Hijyenine Dikkat Ettiğini Düşünüyorum İfadesine Yönelik Frekans Analizi	90
Çizelge 33: Önyargılı Olarak Hamamların Hijyenik Olduğunu Düşünmüyorum İfadesine Yönelik Frekans Analizi.	92
Çizelge 34: Genel Olarak Hamamların Hijyenik Olduğunu Düşünüyorum İfadesine Yönelik Frekans Analizi	93
Çizelge 35: Hamamların Müşteri Sağlığını En İyi Şekilde Koruyacağını Düşünüyorum İfadesine Yönelik Frekans Analizi	93

Çizelge 36: Hamam Ünitelerinin Periyodik Olarak Denetlenmediğini Düşünüyorum İfadesine Yönelik Frekans Analizi.....	95
Çizelge 37: Hamamlar Denetlenmese Dahi Hijyen Ve Sanitasyona Dikkat Edeceğini Düşünüyorum İfadesine Yönelik Frekans Analizi..	95
Çizelge 38: Cinsiyet Grupları Arasındaki Fark Testi Sonuçları.....	96
Çizelge 39: Yaş Grupları Arasındaki Fark Testi Sonuçları.	97
Çizelge 40: Varyansların Homojenlik Testi.....	97
Çizelge 41: Farklı Yaş Grupları ile Genel Hijyen Algısı Arasındaki Farklılığı Test Etmek Amacıyla Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları	98
Çizelge 42: Eğitim Durumu Grupları Arasındaki Fark Testi Sonuçları.....	99
Çizelge 43: Varyansların Homojenlik Testi.....	99
Çizelge 44: Farklı Eğitim Durumları ile Genel Hijyen Algısı Arasındaki Farklılığı Test Etmek Amacıyla Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları.....	100
Çizelge 45: Kültür Grupları Arasındaki Fark Testi Sonuçları	101
Çizelge 46: Varyansların Homojenlik Testi.....	101
Çizelge 47: Farklı Kültür Yapıları ile Genel Hijyen Algısı Arasındaki Farklılığı Test Etmek Amacıyla Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları	102

BİRİNCİ BÖLÜM

GİRİŞ

Ülke ekonomilerine çok önemli katkıları olan turizm büyük bir kitle hareketidir. Avrupa kıtasında denizlere kıyısı olan bütün ülkeler turizm sektöründe en büyük paya sahip olmak istemekte ve bu sebeple rekabet içerisine girmektedirler. Turizmin ekonomik, kültürel, çevresel ve insan sağlığı üzerine etkileri bulunmaktadır. Özellikle turizmin mevsimsellik yanı destinasyonda nüfus artışına neden olarak, doğal yapıyı tahrip etmekle birlikte toprak, su, deniz ve sahil güvenliği sorunlarına yol açabilmektedir. Artan tüketime bağlı ortaya çıkan atık sorunu, gürültü, çevre kirliliği ve bütün bu olumsuz etkilerin bir sonucu olan sağlık sorunları ülkelerin turizm potansiyeli değerlendirilirken en çok gündeme gelen en önemli konulardan biri olmaktadır. Turistler seyahatleri sırasında hasta olabilmektedirler. Bunun en önemli nedeni; bulaşıcı hastalık etkenidir. Çünkü turistler alıştıkları ortamdan tamamen yeni ve yabancı bir ortama geçmektedirler. Seyahatleri süresince beslenme düzenlerinden, yedikleri yiyeceklerin türleri ve pişirilme usullerine, içtikleri sulara, barındıkları ortama, iklim, çevre ve alışkanlıklarına kadar birçok değişiklik meydana gelmektedir. Ayrıca yolculuk yapan kişi, herhangi bir bulaşıcı hastalığı gittiği bölgeye taşıyabileceği gibi, sağlıklı olan bir kişi ziyaret ettiği yerlerde bulaşıcı bir hastalığa yakalanarak, bunu kendi ülkesine taşıyabilmektedir.

Turistlerin birbirinden oldukça farklı deneyimleri yaşamak amacıyla yaptıkları seyahatler içerisinde Türk Hamam ziyaretleri de yer almaktadır. Kendine özgü, geleneksel Türk kültürünü, turistlere deneyimleme imkanı sunan Türk Hamamları, ilgi, merak, alternatif arama, arkadaş tavsiyesi, yıkanmak, keselenmek gibi çeşitli nedenlerle ziyaret edilmektedir. Ancak Hamamlarda hijyenin sağlanmamış olması turist sağlığı açısından en önemli konulardandır. Nitekim işletmelerin temel hedefi ekonomik kazanç elde etmektir. Fakat işletmelerin; ekonomik kazanç elde edebilmek için hedefledikleri müşteri grubunun istek ve ihtiyaçlarını karşılayarak onları

memnun etmesi, müşterilerin doğal hakkı olan hijyeni sağlaması ve güvenilir bir imaja sahip olması gerekmektedir.

Suyun yoğun olarak kullanıldığı hamamlar, hijyen ihtiyacının en üst düzeye çıktığı alanlardır. Hamamlarda sağlanan hijyen, sadece turist açısından değil aynı zamanda çalışan personelin sağlığı için de gereklidir. Hamamlarda gerçek anlamda hijyen sağlayabilmek profesyonelliği gerektirmektedir. Zira hamamlar da kullanılan suyun niteliğinden, temizlik ve hijyen için kullanılan kimyasallara ve havalandırma tesisatlarının temizliğine kadar turist sağlığı birçok faktörden etkilenebilmektedir. Bu nedenlerle hamam ünitelerinin profesyonel hijyen tedarikçilerin deneyimlerinden ve uyguladıkları temizlik sistemlerinden yararlanması, personelini hijyen konusunda eğitmesi ve hamamların sıklıkla denetlenmesi gereği bu çalışmanın ele alınmasına neden olmuştur. Diğer taraftan, literatür incelendiğinde; Türk Hamamlarının hijyen ve sanitasyonu, Türk Hamamlarında turist sağlığının korunması gibi çalışmaların olmadığı görülmüştür. Bu çalışma, böyle bir eksikliğin giderilmesine katkı sağlamak amacıyla yapılmıştır.

Türk Hamamlarının turist sağlığı kapsamında hijyen ve sanitasyon incelemesine dair literatürde herhangi bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Dolayısıyla, bu çalışmanın konuya ilişkin veri eksikliğini giderecek olmasının yanı sıra gelecekte ilgili alanda çalışma yapmak isteyen araştırmacılara kaynak oluşturabilmesi açısından önemlidir.

1.1 Problem

Bu çalışmada, Antalya ilinde bulunan Türk Hamamlarının hijyen ve sanitasyona, turist sağlığı açısından ne kadar dikkat ettiği incelenmektedir. Ayrıca araştırmancının ilgili alan yazını incelendiğinde, Türk Hamamlarına ve hijyen - sanitasyon konusu üzerine çalışmaların yapıldığı ancak Türk Hamamlarında hijyen ve sanitasyona yönelik bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Alan yazın kısmının son bölümünde konu ile ilgili araştırmalara ve sonuçlarına yer verilmiştir. Bu araştırmancının problemini ise "Antalya ilinde

bulunan Türk Hamamlarının hijyen ve sanitasyona yönelik tutumları nelerdir" cümlesi oluşturmaktadır. Bu temel sorunların araştırılması amacıyla Türk Hamamları ve hijyen-sanitasyon ile ilgili alan yazın taranmış ve ilgili problemin saptanması için sorular tespit edilmiştir. Bu sorularla anket formu 4 ayrı dilde hazırlanmıştır. Soruların geçerli, güvenilir ve anlaşılır olup olmadığını görmek amacıyla ön test yapılmıştır. Bu ön test sonucunda anket formuna son hali verilmiştir.

1.2. Araştırmanın Amacı

Türkiye'ye gelen ve yurt içinde seyahat eden turistler çeşitli sebeplerle Türk Hamamlarını ziyaret etmektedirler. Bu araştırma, Türk Hamamlarına gelen turistlerin sağlığını korumaya yönelik hijyen ve sanitasyona dikkat etme ya da etmeme durumlarını belirlemek amacıyla yapılmıştır. Bu amaç doğrultusunda Antalya merkez ilçede bulunan Türk Hamamlarını ziyaret eden yerli ve yabancı turistlerden anket yöntemiyle veriler toplanmıştır. Ayrıca bu hamamlar gözlem metoduyla incelenmiştir.

1.3. Araştırmanın Önemi

Bu çalışma öncelikli olarak Türk Hamamlarına yönelik diğer akademik araştırmalara kaynak teşkil etmesi bakımından önemlidir. Antalya Türkiye'nin en çok ziyaret edilen bölgelerinden biridir. Antalya öncelikle deniz-kum-güneş üçlüsünden yararlanmak isteyen kitleye hitap ederken bu ve başka nedenlerle tatilini burada geçirmek isteyen turistler merak, ilgi, tavsiye, sağlık ve temizlenmek gibi birçok sebeple Türk Hamamlarına gitmektedir. Dolayısıyla turistlerin hem daha sağlıklı olma ve kendilerini zinde hissetme arzusuyla hem de geleneksel Türk Hamam kültürünü deneyimleme amacıyla gittikleri bu yerlerin, hijyen ve sanitasyon açısından yetersizliği turist sağlığını tehdit edebilme konusunu gündeme getirmektedir. Ancak Türk Hamamlarında turist sağlığı kapsamında hijyen ve sanitasyon üzerine yapılan araştırmaya rastlanmamıştır. Bu çalışma Türk Hamamlarında söz

konusu hijyen ve sanitasyona dikkat edilip edilmediği, ne tür uygulamaların yapıldığı, hamamların ne kadar sıklıkla, nasıl bir denetime tabi tutulduklarını belirlemek bakımından önemlidir.

1.4. Varsayımlar

Araştırmanın amaçlarına uygun olarak, ilgili alan yazın incelenerek geleneksel Türk Hamamlarının hijyen ve sanitasyona dair tutumlarının belirlenmesine yönelik anket formu hazırlanmıştır. Çalışmanın rneklemini Antalya merkez ilçede yer alan Türk Hamamlarını ziyaret eden yerli ve yabancı turistlerden oluşmaktadır. Çalışmada örneklemini oluşturan bireylerin söz konusu anketi kendi görüşlerini yansıtacak şekilde ve tarafsızca doldurduğu varsayılmıştır.

Araştırmada rnekleme olarak Antalya bölgesinde faaliyet gösteren Türk Hamamlarının seçilmesinin nedeni, Antalya'nın Türkiye'de en çok turist ağırlayan bir tatil şehri olmasıdır. Araştırma örnekleminin, bu araştırmanın amacına ulaşmak için yeterli olduğu varsayılmıştır.

1.5. Sınırlılıklar

Yapılan bu araştırmanın kuramsal erevesi, ulaşılabilen alan yazınla sınırlıdır. Araştırma evreninin çok geniş bir alana yayılmasının, zaman ve bütçe gibi sıkıntılar yaratabileceği sebebiyle araştırma alanı birtakım sınırlılıklara sahiptir. Bu çalışmanın alanı; 2014 yılı Mayıs ve Aralık ve 2015 yılı Ocak ve Nisan ayları arasında Antalya ilinde ulaşılabilen hamam işletmeleridir. Çalışmada hamam hizmetinden yararlanmış yerli ve yabancı turistlerden ankete katılmaya gönüllü olanlarla sınırlandırılmıştır. Zaman sıkıntısı, sınırlı imkanlar, konunun hassasiyeti ve farklı gerekçelerle ankete katılmayı kabul etmeyen turistler nedeniyle bölgedeki turistlerin hepsine ulaşılamamıştır. Ayrıca araştırmaya katılan turistlerin daha önce Türk

Hamamı hizmetinden yararlanmış olmaları şartı, çalışmanın diğer bir sınırlılığıdır.

1.6. Tanımlar

"Türk Hamamı; Anadolu'ya Türklerle birlikte gelen banyo geleneğini Roma ve Bizans geleneğiyle birleştirmiş, İslamiyet'in de emrettiği temizlik kurallarıyla bütünleşerek suyun kullanımıyla ilgili yeni bir kültürü, Türk banyosunu ortaya çıkarmıştır." Türk banyosu daha sonralarda yıkanılan yer anlamına gelen hamam kelimesiyle de Türk Hamamı olarak kendi geleneğini oluşturmuştur. Hamam, kelime olarak Türk diline "ısıtmak, sıcak olmak" anlamına gelen Arapça "hanım" kökünden geçmiştir. Günümüzde hala yaygın olarak kullanılan hamam kelimesi, Anadolu'nun bazı bölgelerinde "sıcak" veya "ısıcak" olarak kullanılmaktadır (Bozok, 2006, 67).

Hijyen; sağlıklı yaşayabilmek için gerekli yaşam şartlarını öğreten bir bilim dalıdır. Aynı zamanda birey ve toplum olarak insan sağlığının korunması, geliştirilmesi, yaşamın verimli ve sağlıklı şekilde uzun süre devamı için sağlıkla ilgili bilgileri bir sentez halinde uygulayan bilim kompleksidir (Tartaç, 2007, 6).

Sanitasyon; araç-gereç ve fiziksel ortam üzerinde bulunan sağlığa zararlı mikroorganizmaların güvenli bir düzeye düşürülmesini sağlamak üzere gereken ısı veya kimyasal madde kullanılmasını sağlayan süreçtir. Kısaca sanitasyon hijyenin sağlanması durumudur (Sökmen, 2014, 67).

Turist sağlığı; turistik bölgeler başta olmak üzere, tüm yurttaki seyahat eden turistlere sağlıklı bir ortam sunulması, yiyecek ve içeceklerin sağlığa zararlı olmasının engellenmesi, sağlık ve turizm konularında bilimsel olarak koruyucu sağlık hizmetleri, özellikle kişisel hijyen, temiz gıda, çevrenin korunması, kazaların önlenmesi, ilk yardım ve acil tıbbi bakım konularıyla ilgilenen bilim dalıdır (Turizm Sağlığı Eğitimi Kitabı, 2001, 24).

İKİNCİ BÖLÜM

İLGİLİ ALAN YAZIN

2.1. Kuramsal Çerçeve

Bu bölüm çalışmanın alan yazın kısmının kuramsal çerçevesini oluşturmaktadır. Bu çerçevede Türk Hamamları ve hijyen sanitasyonun kavramlarının turist sağlığı açısından ele alınması yer almaktadır.

2.1.1. Türk Hamamları

İnsanoğlunun başlıca yaşam kaynaklarından biri olan su, yalnızca başlangıçta kendisinden korkulan ve kendisine saygı gösterilen tabiatın en önemli parçasıyken daha sonra İslam dini gibi birçok dinde temizlenme ve günahlardan arınma amacı ile de kullanılmaya başlanmıştır. Bu dini gereklilikle birlikte diğer dini yapıların yanında hamam kompleksi de kendini açıkça gösterirken, aynı zamanda, hamam etrafında güçlü bir geleneğin doğup gelişmesine temel hazırlamıştır (Türkan, 2009, 1).

Hamam kültürünün Türklerle özdeşleşmesinden dolayı hamam deyince akla Türkler gelmekte, Türkiye denince de ilk akla gelen yapılardan biri Türk Hamamları olmaktadır. Türk Hamamları, XV. yüzyılın ortalarında Anadolu'nun hamam kültürü ve geleneksel Türk banyosunun bir araya gelmesiyle ortaya çıkan bir yapı türüdür. İçeride yaşayan Osmanlı toplumunda, bir nevi sosyalleşme alanı olan hamamlar, insanların yıkanma, temizlenme, tedavi amaçlarıyla kullanılmalarının yanı sıra kız beğenme,

gelin, güvey hamamı gibi çeşitli etkinliklerin yapıldığı eğlence mekanlardır (Başa, 2009, 209).

2.1.1.1. Türk Hamamı Tanımı

Arapça'da 'ısıtmak, sıcak olmak' anlamındaki "hamm" kökünden türetilen hamam kelimesinin sözcük anlamı 'ısıtılan yer' demektir. Hamam kelimesi insanların yıkanma ve temizlenme ihtiyaçlarını karşılayan yapıların genel adı olarak kullanılmaktadır (Aktaş, 2011, 63).

Türk Hamamı; dört yanı çevrilmiş işlemeli duvarlar ve kubbeli yapısıyla yıkanılan bir yer olmanın yanı sıra toplumsal hayatın vazgeçilmez bir parçası ve tellağı, natırı, külhanbeyi ile yaşayan ve kuşaklar boyu aktarılan bir kültürün simgesidir (Başa, 2009, 205).

2.1.1.2. Türk Hamamlarının Tarihi Gelişimi

İnsanlar bilinçli olarak temizlenmeye binlerce yıl önce başlamışlardır. Zira birçok dinde ruh temizliği için beden temizliği şart koşulmuş, Tanrı huzuruna, temizlenmeden ve temiz kıyafetler giyilmeden çıkılamayacağı hükmedilmiştir. Sağlık ve inançların suyla olan bu ilişkisi düzenli bir temizlik alışkanlığına dönüşmüş ve insanlar yıkanmak için yapılar inşa etmeye ihtiyaç duymuşlardır. Eski dönemlerden itibaren bir çok medeniyette hamam binalarına rastlanmaktadır. Hamam tarihi antik dünyaya uzanan köklü bir geçmişe sahiptir. M.Ö. 4. yüzyılda Yunan hamamları tam olarak sağlık kurumu işlevini üstlenmişler ve bu özellikleri nedeniyle imparatorluk dönemi Roma hamamlarına model oluşturmuşlardır (Demir, 2012, 6-8).

Tarihçiler ve arkeologlar tarafından kaydedilen bilgilere göre Mezopotamya, Babil, Hindistan ve Eski Mısır'da yıkanmak için bağımsız binalar yaptırılmıştır. Fakat büyük hacimli binaların inşa edilmesi Romalılar Dönemine rastlamaktadır. "Roma Hamamı" Romalıların evleri ısıtmak için kullandıkları, alttan ısıtmalı bir tür kalorifer yapısını yıkanma binalarına

uygulamalarıyla ortaya çıkmıştır (Milli Eğitim Bakanlığı [MEB], 2012, 3). Roma hamamlarının etkileri, uygarlığın yayıldığı İspanya, İngiltere, Kuzey Afrika ülkeleri ve Anadolu'da görülmektedir. Roma İmparatorluğun çöküşünden sonra da hamam kültürü farklı uygarlıklarda devam etmiştir (Demir, 2012, 6-13). Endülüs'te XV. Yüzyılın sonlarına kadar anıtsal hamam binalarına rastlanmıştır. Daha sonrasında ise bu kültür Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlı'da devam etmiştir (www.megep.meb.gov.tr, 10.02.2015).

İlkel olmakla birlikte, ilk hamam örneklerine Mısır'da Tell el-Amarna'da da rastlanmaktadır. Anadolu'da bugünkü Suriye-Türkiye sınırında Viranşehir yakınlarında M.Ö. III. yüzyıla ait şehir kalıntılarında yıkanmak için özel mekânların bulunduğu görülmektedir (Ertuğrul, 2009, 244). Bazı kaynaklara göre ise ilk hamam örneklerine Mısır'da Tel-al Amarnah ve Zencirli kazılarında bulunan saray ve evlerde rastlanıldığı belirtilmektedir (Saraç, 2012, 9-10). Asurlular devrine ait Kral Adadniraris Sarayı harabelerinde bir hamam bulunduğu ve Seylan Adası'nda Pokuna denilen hamam harabelerinin varlığından söz edilmektedir (Aru, 1949).

M. Ö. V. yüzyılda Yunanistan'da, oldukça gelişmiş, bedeni temizleyen ve tedavi eden hamamlar bulunmaktaydı. Yılmazkaya (2002), bugünkü hamamların işlevine ve yapılanışına benzer özellikler gösteren, ısıtılan ve içinde su akan yapıların yapılışına yaygın olarak ilk kez M.Ö. V. Yüzyılda Atina'da rastlandığını belirtilmektedir.

Osmanlı döneminde ilk hamam Bursa'da 1336 yılında Orhan Bey tarafından yaptırılmıştır. 1584'te III. Murat'ın annesi Nurbanu Sultan'ın Mimar Sinan'a yaptırdığı Çemberlitaş Hamamı ise kamusal alandaki ilk hamam olmuştur. Bunlardan kısa bir zaman sonra da hamamların sayısı oldukça artmıştır. Pek çok külliyenin (Beyazıd, Yeni Cami vb.) ve daha küçük komplekslerin (Küçük Ayasofya, Murat Paşa vb.) kendilerine ait hamamları bulunmaktaydı. Vakıf sahipleri kurdukları müesseselere gelir sağlamak amacıyla şehrin başka yerinde, hatta diğer şehirlerde de hamam yaptırmışlardır (Haseki Hürrem Sultan'ın Ayasofya önündeki hamamı gibi). Özel mülkiyet tarafından işletilen bu yapılar gelir getirdikleri sürece ayakta

kalabilmişler ve bu özelliklerini kaybedince de çoğu ortadan kalkmıştır (Bozok, 2006, 68).

Zamanla hamamlar yıkanılan bir yer olmanın yanında bir eğlence yeri halini almıştır. Buralarda şairler şiirlerini okumuşlar, gençler spor müsabakaları düzenlemiş, yaşlılar konuşmalar yapmıştır. Roma devri hamamlarında da ilgi çekici nokta hamamların toplumsal işlevi oluşudur. "Thermae" denilen halk hamamları Romalılar için aynı zamanda buluşma yeri olmuştur. Bu mekanlarda devletin bazı uygulamalarıyla ilgili tartışmalar yapılması, yıkanma odalarından başka yanlarına okullar, kitaplıklar, dükkanlar inşa edilmesi hamamların birleşik bir kültür kurumu özelliğini göstermektedir (Emiroğlu, 2010, 7).

Anadolu'da ise İslami ilkelerin etkisi ve yerel kültürlerin katkısıyla yeni bir yoruma gidildiği ve Türklere özgü bir hamam mimarisinin geliştirildiği anlaşılmaktadır (Yentürk, 2010, 98). Türklere özgü hamam mimarisinin esas çizgileri XII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da izlenebilmiştir. Hamam yapılarında, geçmiş uygarlıklardan edinilmiş kültür ile Türk yaşam biçiminin, sosyal yaşamının ve elbette ki dini inancın etkileriyle sentezlenmiş bir tipoloji ortaya çıkmakla beraber; tesisat sistemlerinde de antik dönem hamamlarında kullanılmış tekniklerin uygulandığı görülmüştür. Ancak antik dönem yapılarından farklı olarak dini ve sosyal yaşamın etkileriyle bu yapılar, dışarıdan sade, gösterişsiz bir izlenim vermekle beraber iç mekanda kullanılan gerek yapı elemanları gerekse süslemeler anlamında oldukça zengin özellikler taşımaktadır. Durgun su yerine akan suyun varlığı da Anadolu'daki hamam yapılarını antik dönem hamamlarından ayıran özelliklerdendir (Saraç, 2012, 9-10).

Hamamlarda vakit geçirme kültürüne Suriye, Fas ve Cezair'de de rastlanmaktadır. Suriye'de kadınların çoğu çocuklarıyla birlikte günün yarısını hamamda geçirmektedir. Hamamlar onlar için gündelik hayatın bir parçası durumundadır. Hamamlarda ayrıca buhar banyosu eşliğinde yemek ziyafetleri de yer almaktadır. Viyanalı bilim adamı Heidi Dumreicher, bu ülkede yok olma tehlikesi altında olan hamamlar için Avrupa Birliği Komisyonuna "Hamamları Kurtarma" projesi sunulmuştur. Nitekim doğu

kültüründe hamamlar önemini yitirirken Avrupa da yeni yeni keşfedilmektedir (Bozok, 2008, 120).

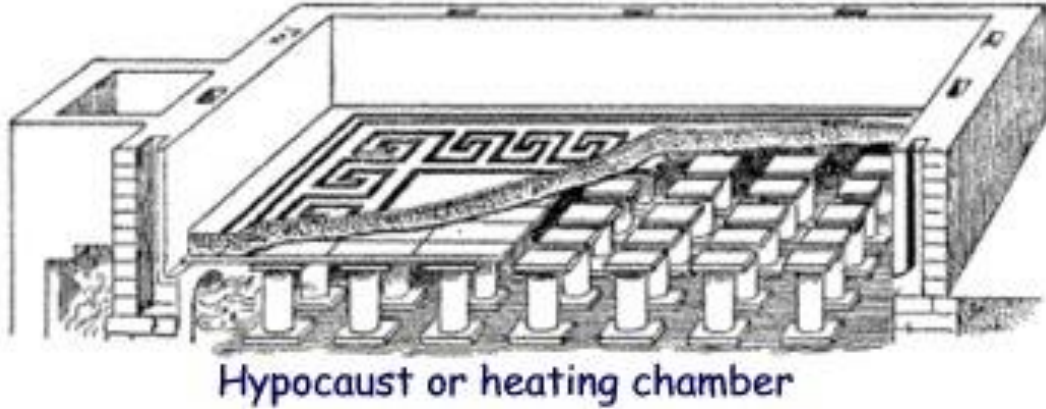
2.1.1.3. Türk- Osmanlı Toplumunda Hamamların Sosyal Yaşamdaki Yeri

Türk kültüründe hamam olgusu, yalnızca bedensel temizliğin yapıldığı mekan olmakla sınırlı kalmamıştır. Toplumun sosyal yapısındaki önemli bir unsur olmasından ötürü pek çok sanat dalını da etkileyen bir unsur haline gelmiştir.

Yunan ve Roma Uygarlığı'nda banyo mekanları, öncelikli olarak kent insanının eğlence ve dinlenme ihtiyaçlarını karşılayan merkezlerdir. İslam kültüründe bu mekanların işlevleri değişmiş, İslam dinine dayanarak temizlenme işlevine çevrilmiştir. Dolayısıyla da hamam düzeneği, din kurallarına uygun olarak şekillenmiştir. Söz konusu kurallara göre bedenler temizlenirken kesin koşul akar suyun kullanılması, edep yerlerinin yabancılar tarafından görülmeyecek şekilde kapatılması, kadın ve erkeklerin bir arada yıkanamaz olmasıdır. Osmanlı hamamları öncelikle işlev kaygısıyla *-örneğin dini yapıların yanında-* inşa edilmişlerdir. Bu nedenle hamamlar yalın bir mimariye sahiptirler. Fakat, her mahallenin merkezinde yer alacak kadar da yaygınlaşmışlardır. Osmanlı döneminde Roma'nın bazı dev banyo yapıları ile karşılaştırılabilecek anıtsal nitelikte hamamlar inşa edilmemiştir. Avrupa coğrafyasında terk edilen Roma'nın banyo geleneği Beylikler döneminde ve Osmanlı'da kesintisiz olarak devam etmiştir. Bu geleneğin adı da Batı Dünyası'nın verdiği adla "Türk Hamamı" olmuştur (Yentürk, 2010, 98-99).

Osmanlı ve Roma hamamlarını birbirinden ayıran farklılıklar bulunmaktadır. Roma Hamamlarında havuz bulunurken Osmanlı hamamlarında yoktur. Bunun nedeni İslam dininin akar suda temizlenmeyi gerektirmesidir. Osmanlılar havuzu sadece şifa amaçlı olarak kaplıcalarda kullanmışlardır. Roma hamamlarının açık ve kapalı alanlarının anıtsal boyutları ise Osmanlı hamamları için de uygulanmıştır. Roma hamamlarının tavanı, duvarları, döşemeleri mozaiklerle ve mermer kaplamalarla süslenmiştir. Hamamlar, "Hypocaust" denilen yer döşemelerinin altından

geçip duvarların içerisinden devam eden bir kanal ile ısıtılmıştır. Hypocaust sistemi şekil 1'de gösterilmiştir. Roma hamamlarının önünde çeşitli yarışmaların düzenlendiği palaestra denilen avlular ve bekleme yeri olarak yapılan atriumlar mevcuttur (Bozok, 2006, 68).

Şekil 1. Roma Dönemi Hamamlarda Kullanılan *Hypocaust* Isıtma Sistemi

Kaynak:https://torrentgogo.net/bbs/board.php?bo_table=B29&wr_id=746998,13.02.2015.

Hamam sefaları Osmanlı döneminde kadınların sayılı eğlencelerinin başında gelirdi. Osmanlı kadınlarının kocalarından boşanma hakkı bulunmamasına rağmen, kocası pilav, kahve ve haftada iki defa hamama gitme parası temin edemiyorsa kadın kadı önüne çıkararak boşanma hakkını kullanabilirdi (MEB, 2012, 5).

Genel hamamların çoğu gündüzleri kadınlar için ayrılmaktaydı. Hem kadınlar hem erkekler için ayrı bölümlerden oluşan “çifte hamamlar” bulunmaktaydı. Çifte hamamların kadınlar bölümünün kapısı yan sokağa açılmakta ve kadınlar buradan rahatça girip çıkabilmekteydi. Mahallerden yalnızca kadınlar için olan hamamlara “Avret” çarşıda erkekler için olanlara da “Rical Hamamı” denmekteydi (Başa, 2009, 209).

Hamamlarda zeytinyağlı dolmalar, börekler yenir, serin şerbetler içilir, çeşitli taze meyvelerden tadılırdı. Hamamlar, anaların kız beğendiği,

kadınların sohbet ettiği, temizlenip kınaların yakıldığı, yedi mahallenin dedikodusunun yapıldığı ve bu dedikodusu yanı sıra saraydan taşan, ortaya gelene kadar bin bir değişikliğe uğramış havadislerin konuşulduğu mekanlar olmuştur. Kadınlar yiyecekleri ve eklediği bohçaları hamama gittikleri anlaşılmasın diye bir yardımcı ile önden gönderirlerdi. Önden gönderilen bu bohçalarda sık ve seyrek taraklar, kaseler, sabunluk, sabunlanma bezi, sabun, hamam yaygısı, hamam tülbenti, ayna, sürmedanlık, mücevher kutusu, kına ve rastık taşları, boy boy havlular, baş yıkamak için gül yaprakları üzerine yatırılmış kil, hamam taşları, nalınlar bulunurdu (MEB, 2012, 4-5).

Osmanlı toplumunda özellikle kadınların toplandığı, sohbetlerin ve eğlencelerin yapıldığı, güncel olaylardan haberdar oldukları, erkek annelerinin oğullarına kız beğendiği mekanlar olan hamamlar, sadece mimarisi ve temizlenmek için değil gelenekleri ile de farklı bir önem taşımaktadır. Hamamlar, Osmanlı döneminde ev dışındaki yaşamı kısıtlı olan kadının dışarı çıkması ve eğlenmesi için aracı olmuştur. Bu bağlamda hamamın sefasını süren en çok kadınlar olmaktadır. Yirmi kişilik gruplar halinde haftada en az bir defa toplanıp hamama gidilmekteydi. Sabah erken saatlerde gidilen hamamdan akşam saatlerinde dönülmekteydi. Hamamlara gidiş amacı öncelikli olarak dinen temizlenmek olup, bunun yanında güzelleşmek, sohbet etmek amacını da taşımaktadır. Kadınlar uzun zaman geçirdiklere hamamlara giderken yukarıda da bahsedildiği gibi pek çok malzemeyi ayrı bir bohçada yanlarında bulundurmaktaydı. Nalınlar, hamamda bırakılıp, ana kadına teslim edilmekte, bohçalar ise halayığa verilerek hamama önceden gönderilmekteydi. Hazırlanan bohçalar hamama gelenlerin sosyal statülerini sergilediği için bunlara önem verilmekteydi (Bozok, 2006, 68).

Eğer gelin hamamı yapılacak ise çalgıcılar önden gider, ev sahibini ve misafirleri müzik ile karşılardı. Gelin önce taht gibi yüksek bir yere oturtulur, etrafına mumlar yakılır, yüzüne al bir duvak atıp ipekten bir hamam cüppesi giydirilir ve bir taraftan türküler söylenirdi. Daha sonra kızlar gelini kurna başında ilahiler ve türküler söyleyerek yıkarlardı. Gelin yıkandıktan sonra üç defa göbek taşının etrafında dönülür ve altın veya gümüş taşlarla

gelinin başından üç tas su dökülürdü. Bu törenden sonra altın, gümüş veya bakır tas içinde geline şerbet içirilirdi. Bu arada kızlar gelinin çevresinde dört dönerler, oğlan anaları ve kız kardeşleri kız beğenmekle meşgul oldukları için güzelliklerini ve marifetlerini sergilerlerdi (turkoloji.cu.edu.tr, 12.03.2015; MEB, 2012, 5).

Tüm bunlar, Osmanlı döneminde hamamların temizlenmenin yanı sıra eğlence, doğum ve evlilikle ilgili pek çok olaya sahne olması bakımından da sosyal yaşam içindeki yerinin oldukça önemli olduğunun göstergesidir. Özellikle kadınların sosyal hayatında hamamların büyük önemi vardır. Zira hamamlar erkeklerin kadınlara sosyalleşmeye izin verdiği yerler olmaktaydı.

2.1.1.4. Sağlık - Şifa Kaynağı ve Güzellik Merkezi Amaçlı

Hamamların Kullanımı

Türk Hamamları temizlenmenin yanı sıra vücut ve saç bakımı, bir tür güzelleşme enstitüsü, sıhhi tedavi, masaj yeri gibi amaçlarla da kullanılmaktadır. Günümüzde güzellik ve sağlık merkezlerinin ihtisas alanına giren vücut bakımı, masaj, kese, tıraş, el ayak bakımı, saç bakımı, vücut tüylerinin temizlenmesi gibi uygulamalar, bu tür merkezler kurulmadan önce de Türk Hamam kültürünün bir parçası olarak yer almıştır. Çok uzun kalmamak kaydıyla sıcak su ve sabunla yapılacak vücut temizliği en sağlıklı temizlenme yöntemi olmaktadır. Yüksek bir sıcaklıkla terleyen vücudun yumuşak bir bez veya süngerle ovularak yıkanması kan dolaşımını kolaylaştırarak, insana rahatlık vermektedir. Buharın ve sıcaklığın verdiği etkiyle vücuttaki zararlı maddelerin atılması da önem taşımaktadır. Hamamlar sıcak su buharıyla meşhurdur. Fakat bu sıcak, kuru sıcak gibi insanı kurutmamakta rutubetini korumaktadır. Hamam sıcaklığına alıştıırılarak girilmekte ve çıkarken de aynı şekilde yavaş yavaş alışıarak çıkılmaktadır. Birden sıcaklığa girmek ya da soğuca çıkmak yoktur. Hamamın bölümleri de buna elverişli bir şekilde inşa edilmiştir (Emiroğlu, 2010, 21).

Hamamın sağlık açısından birçok faydası bulunmaktadır; (Emiroğlu, 2010, 22; MEB, 2012, 5).

- Dış derinin canlı ve sağlıklı olmasını sağlamaktadır (Keseleme işlemi, dış deri yüzeyindeki ölü hücrelerin atılıp derinin yenilenme sürecini hızlandırır).
- Derideki gözeneklerin açılmasını sağlamaktadır.
- Vücuttaki zararlı maddelerin dışarı atılmasını sağlamaktadır.
- Kaslarda gevşeme ve rahatlamayı sağlamaktadır.
- Kan dolaşımını hızlandırmaktadır. Bu sayede organizmanın temizlenmesini çabuklaştırmaktadır.
- Bağışıklık sistemini desteklemektedir.
- Stresi azaltmakta. Kişiyi dinlendirmekte ve rahatlatmaktadır
- Uyuzu, kaşıntıyı, sivilceleri ve çıbanları gidermektedir.
- Ağrıları sakinleştirmektedir.
- Geçici ateş (hummayı yevmiyet) ve müzmin ateşi (hummayı dakki) gidermektedir.
- Uykusuzluğu (seher) gidermektedir.
- Bedeni rutubetlendirmektedir. Kükürtlü ılıcalarda yıkanmak fazlalıkları, vücuttan atılacak olan maddeleri çözmektedir.
- Spazm'a, siyatik ve yüz ağrılarına faydalı olmaktadır.
- Güzel hazmettirmektedir.
- Rengi güzelleştirmektedir

Hamamların dışında bazı hastalıkların tedavisinde de önemli yeri vardır. Örneğin, Sivas'ta çocuğu olmayan gelinler sıcak suyla doldurulmuş kurnaya oturtularak tedavi edilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca doğum ağrısı olduğu halde doğum olmadığında, soğuk algınlığında, akşam içki içtiği için rahatsız olan bir kimseyi ayıltmada, böbrek taşı düşürülmesinde hamamlar insanların yardımına başvuru alan yerlerden olmaktadır (Emiroğlu, 2010, 22).

2.1.1.5. Hamam ve Sağlık

Hamam kültürünün geçmişten günümüze kadar mimari yapısı, sosyal ve kültürel gelenekleri ön planda tutulduğu gibi hamamın bir de sağlık yönü bulunmaktadır. Hamamların faydaları yıllar öncesinden bilinmektedir. Hamamlar cildi ve bedeni temizlemek ve toksinden arındırmak, kan dolaşımını arttırmak, bağışıklık sistemini uyarmak ve komple bir fiziksel ve mental zindeliği desteklemek amacıyla faydalanılan yerler olmaktadır (www.madoted.org, 19.04.2015).

Hamam veya buhar banyoları kas ağrılarına ya da arteril (atardamar) ile görülen sıkıntılara iyi gelmekte, kişiyi gevşeterek stresi azaltmakta, kasların gevşemesiyle nefes alışverişini kolaylaştırmaktadır. Ayrıca vücuttaki kan akışını artırarak terleme oluşturması nedeniyle cilde iyi gelmektedir. Yetişkin bir kişi hamamda terlemek suretiyle ortalama 1 litre su kaybetmektedir. Böylece gözeneklerde kir ve yüzeydeki ölü deri atılmış cilde sağlıklı ve parlak görünüm kazandırılmış olmaktadır. (MEB, 2012, 5). Nihayetinde hamamların, vücut ağrılarında belirgin bir azalma, fiziksel ve zihinsel olarak kişiyi rahatlatma yönünde bir etkisi olduğu söylenebilir (Karagülle vd., 2011, 82).

2.1.1.6. Edebiyat ve Sanatta Türk Hamamı

Türk edebiyatında hamamlar çeşitli vesilelerle atasözü ve deyimlerde işlenmiş ve bazı halk edebiyatı ürünlerine de konu olmuştur. "Hamamda kurna düğünde zurna", "hamama giden terler" gibi atasözleri ve "hamam kapısında kil satmak", "eski hamam eski tas" gibi deyimler bu konuya örnek olarak verilebilir (www.tdk.gov.tr, 13.02.2015).

Bazı masal, hikaye, roman ve efsanelerde hamamlarla ilgili unsurlar yer almaktadır. Örneğin, Türk halk kültürünün çeşitli alanlarında karşılaşılan, "Şahmeran", Anadolu'da hem bir halk efsanesi hem de bir halk masalı olarak yaygındır. (Emiroğlu, 2010, 17-21). Türkan da (2009) yaptığı bir çalışmada

hamamın Türk masallarında kullanılma sıklığı açısından “hamamda yıkanma, hamamda çalışma, hamam yaptırıp haber alma, hamama toplayıp işaret arama, hamam vasıtasıyla tuzağa düşürme, hamamda doğum, gizlenmek için hamama dönüşme, hamamda yıkanarak şekil değiştirme, hamamda tedavi, hamamda kız beğenme, gelin hamamı” gibi bir çok fonksiyonlar üstlendiğini belirtmektedir.

Türk Hamamlarının eski Türk yazınına da etkisi olmuştur. İçinde yaşadıkları toplumun birer ferdi olan divan şairlerine sosyal hayatın önemli bir parçası durumundaki hamam ve hamam sefaları, zaman zaman şiir için vazgeçilmez bir malzeme teşkil etmiştir. Eski hayatın zevkleri arasında önemli bir yer tutan hamam, hemen her şairin divanında (en ağır başlı şairler de dâhil olmak üzere) hiç olmazsa birer manzumeye konu olmuştur (Kaplan, 2010, 132).

Bu sayede "hamam-nâme" veya "hamâmiye" yazın türü ortaya çıkmıştır (Emiroğlu, 2010, 17-21). Hamam-nâme; hamamları, hamam eğlencelerini, sohbetlerini, hamamdaki güzelleri betimlemek için yazılan kaside, gazel, mesnevi gibi nazım şekillerindedir. Divan edebiyatına, hamam ilk kez Deli Birader lakabıyla tanınan Gazali'nin Beşiktaş'taki bir hamamı anlatan şiiri ile girmiştir (www.liseedebiyat.com, 13.02.2015).

Türk Hamamları tablo ve minyatürlere de konu olması sebebiyle, hem Türk ressamlarının hem de batılı ressamların eserlerinde yer almaktadır. Hamamlarla ilgili minyatürlere örnek, XVI. yüzyılda Türkçe'ye çevrilmiş ve minyatürleri yapılmış "Sevakıb-ı Menâkıb"dır. Buradaki hamam sahnelerinde Mevlana, insanların içlerinin ve dışlarının bir ve temiz imanlı olması gerektiğini söylemektedir. Batılı sanatçılarından bazılarının Türkiye de bulunup gözlem yaparak bazılarının da Türkiye'ye hiç gelmeden bu konuları işlemiş olduğu görülmektedir (Emiroğlu, 2010, 17-21). Oryentalist resimlerde erkekler hamamını yansıtan resimlere pek rastlanmamakla birlikte hamamları konu alan resimler yapılmıştır. Bu resimlerde kadınlar hamamı tasvir edilmiştir, çünkü Batılıların gözünde bu mekânlar tıpkı harem gibi Doğudaki kösnüllüğün (erotikliğin), dişiliğin bir simgesidir. Batılı gezginlere göre hamam; “Doğulu kadının yeryüzündeki cennetidir”, “kent in tüm

olaylarının konuşulduğu, dedikoduların uydurulduğu bir kadınlar kahvehanesidir” olarak ifade edilmiştir (Bal, 2010, 15).

Türk Hamamları geleneksel Türk tiyatrolarında da kullanılmıştır. Hamam Oyunu, Karagöz ve Orta oyununun temel oyun örgülerinden biridir. Evliya Çelebi Hamam Oyununun 17. yüzyıla kadar uzandığını kanıtlamaktadır (Emiroğlu, 2010, 17-21).

Türk Hamamları birçok film sahnesine konu olmakla birlikte Kültür ve Turizm Bakanlığının tanıtım filmlerinde de kültürel imge olarak kullanılmıştır. Kadınların göbek taşında keyif yaptıkları bir Türk Hamamı, peştamal, nalın, lifler Türk Hamamının demir başlarından sayılmaktadır ve bu malzemeler hamam görüntüsünde kullanılmaktadır (Ünivar ve Şimşek, 2012, 321).

2.1.1.7. Türk Hamamlarının Bölümleri ve Mimari Özellikleri

Türk Hamamlarının ısıtma sistemleri Roma hamamlarındaki ile aynı olmasına rağmen, Türk Hamamlarında sıcak ve soğuk su havuzları bulunmamaktadır. Bazı Türk Hamamlarının dış görünüşünün diğer abideler gibi dikkat çekmediği görülmektedir. Zira bu tür yapılarda Türk mimarları hamam inşa ederken, binanın dışından ziyade iç güzelliğine ve kullanışlı olmasına dikkat etmişlerdir. Çünkü hamama gelindiğinde önce rüzgârlıktan geçilmekte sonra soyunma yerlerine daha sonra ise hamamın ikinci kısmı olan ılıkığa girilmektedir. Burada vücut sığağa alıştırıldıktan sonra sıcaklığa geçilmektedir.

Türk Hamamlarının her zaman taşıyıcı unsuru olan duvarları çok dayanıklı yapılmakta, kemer ve kubbelerinde tuğla kullanılmaktadır. Duvar sütunları genellikle duvardan biraz uzakta bulunmakta ve kubbeler dört veya sekiz köşe üzerine yapılmaktadır. Işık tepeden ufak ışık gözü olarak da adlandırılan cam gözler ile sağlanmaktadır (Başa, 2009, 210-214; Emiroğlu, 2010,10).

Roma medeniyetinin, toplumsal yapının en önemli ögesi olan hamamlar, ortaçağ başlarına kadar gelişerek kurumsal kimlik kazanmıştır.

Nihayetinde kent yaşamında önemli yere sahip olan bu mekanlar, bir takım değişikliklere uğrayarak Roma hamamının temel mimari öğeleri olan frigidarium (soğukluk), tepidarium (ılıkılık) ve caldarium (sıcaklık) bölümleri ile Bizans ve Osmanlı - Türk Hamam mimari yapısının çerçevesini oluşturmuştur. Bu çerçevede Türk Hamamlarının iç mekan düzenlemesi de; soyunma bölümü, ılıkılık (soğukluk), sıcaklık, halvet hücreleri ve ısıtma bölümü (Külhan) olmak üzere dört ana bölümden oluşmaktadır. Türk Hamamlarının iç mekan düzenlemesi, Şekil 2'de gösterilmiştir.

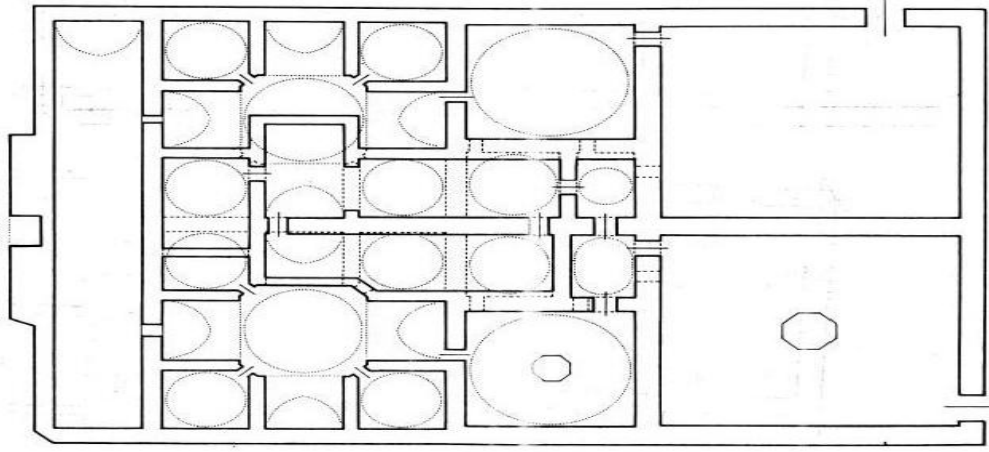
Şekil 2. Türk Hamamlarının İç Mekan Düzenlemesi

Kaynak: Apaydın Başa, (2009). B. Türk Hamam Kültürünün Spa & Wellness Mekânlarının Tasarımına Etkileri, Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks, 1.

2.1.1.7.1. Soyunma Bölümü

Soyunmalık, Farsça “elbise soyunulan yer” anlamına gelen "camegah" sözcüğünden bozma olan “camekân” olarak da adlandırılmaktadır. Hamamlarda en büyük hacimli mekândır (Çınar, 2010, 22). Hamamlarda soyunmalık, kare veya kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Etrafında 100-120 cm genişlikte taştan veya ahşaptan bir seki bulunmaktadır. Bu sekinin üzerinde ise soyunma hacimleri yer almaktadır. Sekinin altında ise nalınları koymak için nişler, girişin kenarında ise hamamcıya ait hücre bulunmaktadır.

Mekanın ortasında döşemeleri de mermerden olan fıskiyeli bir havuz yapılmaktadır. Camekanın bir köşesinde kahve ocağı ve içme suyu çeşmesi yer almaktadır (Başa , 2009, 210-214).

Şekil 3. Şifa Sultan Hamamı Planı

Kaynak : Emiroğlu, İzlem. (2010). *Konya' da Hamam Kültürü Ve Kullanım Eşyaları*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Soyunmalıkta ısıtma sistemine ve sıcak su tesisatına yer verilmediği görülmektedir. Bazı hamamlarda giriş holünün bir köşesinde kemerli bir niş vardır. Soyunmalıkta ayrıca havlu ve peştamalların kurutulması için çekme bacası olmayan bir ocak bulunmaktadır (Güvenç , 1997, 22). Şekil 3'de örnek olarak Şifa Sultan hamamının planı verilmektedir.

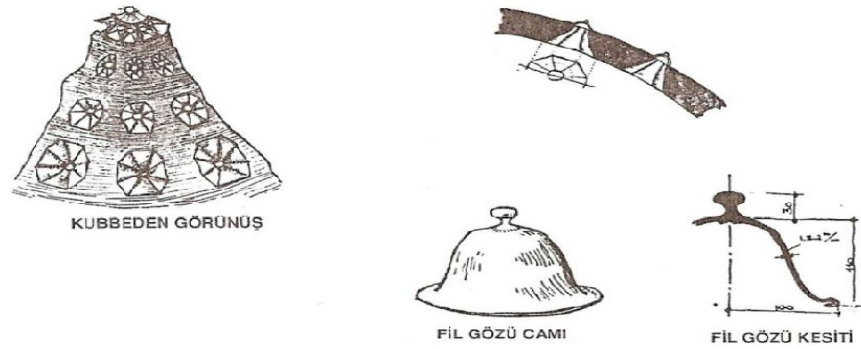
2.1.1.7.2. Ilıklık (Soğukluk) Bölümü

Bazı kaynaklarda “soğukluk” ya da “kapı arası” olarak geçen ilıklık kısmının Türk Hamamlarında ana bölümlerden biri olduğu, Anadolu'daki en eski hamam örneklerinde de bulunmasından anlaşılmaktadır (Çınar, 2010, 25).

Bu kısım da ısıtılır fakat ısısı sıcaklık bölümü kadar yüksek olmaz. Duvarları ve zemini mermer kaplıdır. Ilıklık enine uzanan dikdörtgen bir

mekandır. Bu bölümde yıkanmak için halvetler, dinlenmek ve masaj için mermer sedirler, istenmeyen kılları temizlemek için kullanılan “tırışlık” ya da “usturalık” denilen küçük halvetler ve tuvaletler bulunmaktadır (MEB, 2012, 5-8).

Soğukluk, soyunmalık duvarına yapışık, bu duvarı uzun kenar alan dikdörtgen formunda tasarlanmış, kubbe veya tonoz ile örtülmüştür. Sıcak suyu olan, ısıtılan bir mekândır. Duvar kenarlarında mermer sekiler ve tahtadan oturma yerleri bulunmaktadır. Usturalık ve tuvaletler bu mekâna bağlı daha alçak bölümlerdir. Usturalık, iyi havalandırılan, ahşap kapısı daima kapalı tutulan, bir kurnalık yıkanma yeridir. Hamamın bir tek giriş kapısında kilit vardır. Bu kapıda kilit olmadığı için, meşgul iken girilmemesi için üzerine peştamal asılır. Soğukluktan sıcaklığa genellikle dar ve kemerli bir kapıdan geçilmektedir. Arkasında ağırlık yapması için demir bir tokmak bulunan kapalı ahşap bir kapı vardır. Kapı açılınca tokmak kapıya vurmakta, ağırlıktan dolayı kapı kendi kendine kapanmaktadır (Çınar, 2010, 25).

Şekil 4. Fil Gözü Camı

Kaynak: Demir, Z. (2012). *Geçmişten Günümüze Hamam Kültürü Kocaeli İlinde Bulunan Hamamlar ve Çoban Mustafa Paşa Hamamı*, Bilimsel Araştırma Yöntemler, Kocaeli Üniversitesi Mimarlık Ve Tasarım Fakültesi İç Mimarlık Bölümü. Kocaeli.

Aydınlatma, kubbelere yerleştirilen fanus veya büyük bir kandil şeklinde, yuvarlak, bombeli, filgözü olarak adlandırılan camlardan gelen gün ışığı ile tabii olarak sağlanmaktadır. Şekil 4'de filgözü camının görünümü

verilmektedir. Şekil 5'de görüldüğü gibi bazılarında, fanusların yerleştirildiği yuvalar yıldız şeklindedir (Çınar, 2010, 25).

Şekil 5. Kubbe Üzerindeki Işıklıklar-Ayasofya Hamamı

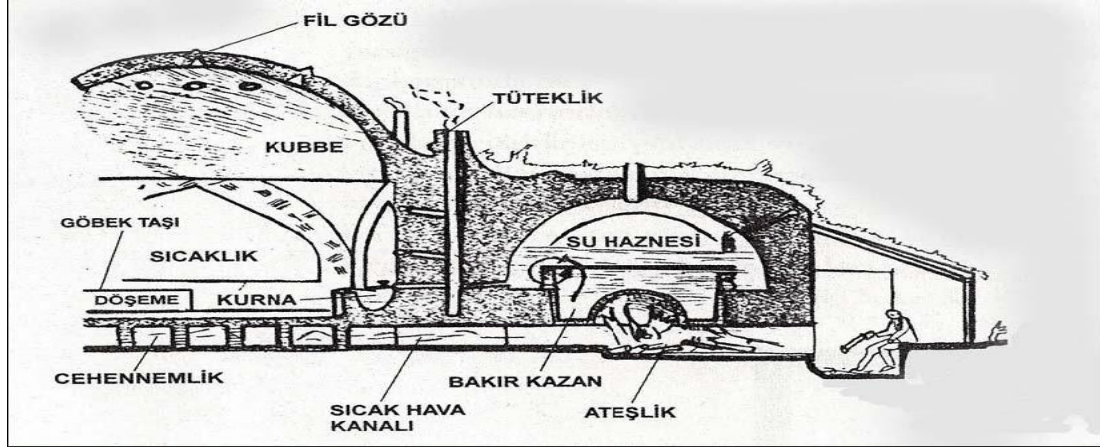
Kaynak: Demir, Z. (2012). *Geçmişten Günümüze Hamam Kültürü Kocaeli İlinde Bulunan Hamamlar Ve Çoban Mustafa Paşa Hamamı*, Bilimsel Araştırma Yöntemler, Kocaeli Üniversitesi Mimarlık Ve Tasarım Fakültesi İç Mimarlık Bölümü. Kocaeli.

2.1.1.7.3. Külhan

Külhan, hamamın ısıtılması için ateş yakılan ocağın bulunduğu yerdir. Eski Roma hamamlarında “Hypocaust” olarak adlandırılan (aşağıdan ısıtan fırın) ısıtma sisteminin Türk Hamamlarında uygulandığı külhan, su deposunun gerisinde bulunan ve uzunluğu su deposuna eşit olan enine dikdörtgen planlı, üzeri tonoz ya da düz dam örtülü kısımdır. Ayrı bir girişi bulunan bu kısım ışık gözleri ile aydınlatılmıştır (Çınar, 2010, 33).

Hamamın ve kullanılacak suyun ısıtılması, su deposunun külhana bakan kısmına açılmış olan ocak ile sağlanmaktadır. Sivri ya da yuvarlak kemerli bir nişin içine yerleştirilen ocağın üstünde kazan bulunmaktadır (Çınar, 2010, 31). Külhandaki ocağın üzerindeki sıcak su kazanının üzerinde bulunan soğuk su deposu, ocağın dip kısmındaki birkaç kanal sıcaklık bölümünün ortasındaki göbek taşının altına kadar gitmektedir. Bu taşın altında kalan yer çok ısındığından buraya “cehennem” adı vermektedir.

Ateşten yükselen alev ve duman mermerin altından özel yollarla duvarın içinden geçerek tüteklilik adı verilen bacalardan dışarı çıkmaktadır (MEB, 2012, 5-8). Şekil 6'da Külhan tesisatına örnek gösterilmektedir.

Şekil 6. Külhan Tesisatı

Kaynak: Apaydın, Başa. (2009). B. *Türk Hamam Kültürünün Spa & Wellness Mekânlarının Tasarımına Etkileri*, Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks, 1.

2.1.1.7.4. Sıcaklık Bölümü

Hamamların sıcaklık bölümlerinin kubbeleri genellikle harç ve taş karışımı şeklinde inşa edilmiş ve çoğu zaman kurşunla kaplanmıştır. Üzerindeki yuvarlak kubbe neredeyse günün her saatinde mekanın ışık almasını sağlayan yıldız şekilli veya yuvarlak küçük pencereler yerleştirilmiştir. Bu pencereler “fil gözü” denilen dışa eğimli, çana benzeyen 15-40 cm çapında camlarla kaplıdır (www.megep.meb.gov.tr, 12.02.2015).

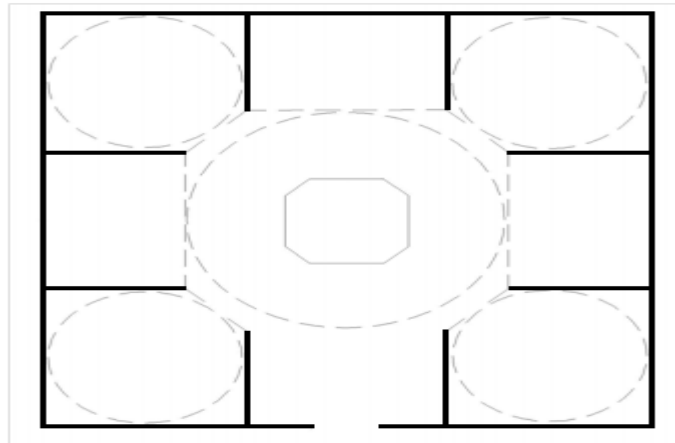
Sıcaklık iki kısma ayrılmaktadır. İlk kısım tekil yıkanma hücrelerinin bulunduğu kısımdır. Küçük hücreler şeklinde, kapıları olmayan “halvet” adı verilen hacimlerdir. İkinci kısım ise bu hücreler arasında kalan genel yıkanma nişleridir (Başa, 2009, 210-214).

Sıcaklık külhana en yakın yer olması nedeniyle binanın en çok ısınan mekanıdır. Halvetlerde ve halvetler arası genel yıkanma yerlerinde duvarlar

boyunca uzanan 15-20 cm yükseklikte ve 70-100 cm genişliğinde mermer sekiler bulunmakta ve bunların üzerine aralıklarla kurnalar yerleştirilmektedir. Hem soğuk hem de sıcak su duvarların içinden kurşun borular borularla getirilmektedir. Kirli su, setlerin kenarı boyunca döşemede bulunan açık dereler yardımıyla tuvaletlere ulaştırılmaktadır (Başa, 2009, 210-214).

Sıcaklık bölümünün duvarları tamamen veya kısmen mermer kaplıdır. Sıcaklığın ortasında, dinlenme, masaj ve terleme amacı ile kullanılan mermer zeminden 45-50 cm yükseklikte göbek taşı bulunmaktadır. Göbek taşı hamamın en fazla ısınan zeminidir. Çoğunlukla dikdörtgen veya sekizgen şeklindedir. Işık, ılıkta olduğu gibi, kubbe ya da kubbeler üzerine bırakılmış delikler yardımı ile içeri girmektedir (MEB, 2012, 5-8).

Hamamların sıcaklık bölümü ile ilgili mimari yapısına örnek olarak köşe halvetli sıcaklık bölümü Şekil 7'de görülmektedir.

Şekil 7. Köşe Halvetli Sıcaklık Şeması

Kaynak: Çınar, Sahure. (2010). *Erzurum'da Hamam Mimarisi Ve Hamam Kültürü*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum.

Türk milli kültürünün en renkli ögesi olan Türk Hamamı birtakım değişiklere uğramış olsa da halen varlığını devam ettirmektedir. Bugün sayıları oldukça az olan orijinal Türk Hamamlarının yanı sıra turistik destinasyonlardaki konaklama işletmelerinin ilginç bir ünitesini oluşturan

hamam, Türk kültür mirası açısından ayrı ve büyük bir öneme sahiptir (Bozok, 2008, 119).

2.1.1.8. Hamamlarda Kullanılan Araç, Gereç ve Aksesuarlar

Türklerdeki hamam takımlarının çeşitliliği bu kültürün onlarda ne kadar zengin olduğunun kanıtıdır. Eskiden kız evlenmeden önce hazırladığı çeyizi için her şeyden önce hamam takımları tamamlanırdı. Bunların hemen hemen hepsi el emeği göz nuru olan sanat eseri sayılabilecek eşyalardandı. Hamamlarla ilgili çok sayıda eşyaya ihtiyaç duyulduğu için hamam eşyası kültürü oluşmuştur (Emiroğlu, 2010, 38).

- Hamam Bohçası

İçine hamamda kullanılacak eşyaların konulduğu bezlere hamam bohçası denilmektedir. Gündelik olarak ve törenlerde kullanılan olmak üzere iki çeşit bohça vardır. Üzeri ağır işlemlerle altın, gümüş simlerle, pullarla süslü olan bohçalar genellikle törenlerde kullanılmaktadır. Gündelik bohçalar ise sadedir ama en çok dikkat edilen şey hepsinin de temiz olmasıdır. Geçmişte ipekli kumaşlardan işlemeli olarak hazırlanan hamam bohçaları 2000'li yıllarda ekonomik şartlara ve isteğe göre pamuklu kumaşlardan ve sade olarak yapılabilmektedir (Emiroğlu, 2010, 38).

- Hamam Tası

Banyo ya da hamamlarda kurnadan ya da çeşmeden su alıp dökmeye yarayan kalaylaşmış bakırdan yapılan el işçiliğiyle üzeri kakma desenlerle süslenmiş taktır (MEB, 2012, 5-8). Dış ve iç kısmı sade ve süslemeli olanları mevcuttur. Süslemeler iç ve dış kenarlarda birbirini takip edecek şekilde tasarlanmıştır. Göbekli ve göbeksiz olmak üzere iki tür hamam tası vardır. Hamam taslarının en önemli özelliklerinden biri de göbekli olmasıdır. Frigyalılardan beri gelen bir geleneğin devamıdır ve bu Anadolu ana tanrıçası Kybele'nin göbeğidir. Göbeklilerde bezemeler genellikle göbek üzerinde

yoğunlaşmaktadır. Göbeksiz olanlarda ise; iç zemin tamamen bezendiği gibi süslemesiz örneklerde mevcuttur. Süslemeler çoğunlukla sade bırakılmış ve bazı örneklerde renklendirme mevcuttur (Emiroğlu, 2010, 41).

- Sabunluk

Banyo ve hamamlarda içine sabun koymak için genellikle bakırdan yapılan küçük kaptır (MEB, 2012, 5-8).

- Kildan

Hamama giderken sabun lif kese gibi hamam malzemelerini taşımak için kullanılan, altı delikli, kalaylaşmış bakırdan üzeri kakma desenlerle bezenmiş kapaklı ve kuplu hamam çantasıdır (MEB, 2012, 5-8). Islak sabunun kullanıldıktan sonra sularının akması ve kurumması için altında delikleri bulunmaktadır (Bilirgen vd., 2006, 58).

- Şimşir Tarak

Şimşir, şimşirgillerden olan, yaprakları her mevsim yeşil kalan ve taşlık, çorak bölgelerde kendiliğinden yetişen ya da bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilen odunu çok sert ve sarımsı rengi olan bir ağaçtır. Bu bitkinin düzgün, sert, sarı renkte kerestesinden yapılan tarağa şimşir tarak adı verilmektedir (MEB, 2012, 5-8).

- Peştamal (Havlular)

Vücudu örtme ya da kurulamada kullanılan pamuktan veya ipekten dokunan bol vücut havlusudur. Suyu çok çabuk emmektedir ve çok çabuk kurumaktadır (MEB, 2012, 5-8). İpek peştamallar gelin peştamalı olarak bilinmektedir. Pamuklu peştamalların iki tipi vardır. Birinci tipi "Girme" adı verilen seyrek dokunuşlu, hamamlarda yıkanma esnasında örtünme amacıyla kullanılanlardır. İkinci tip ise "Çıkma" adı verilen hamam sonrasında kurulama esaslı kullanılan ve sık dokunuşlu olanlardır (Yılmaz, 2013, 117).

Peştamal erkeklerde bedenın üst kısmı açıkta kalacak şekilde belde önden bir üst ucu ten üzerinde kalarak diğer üst ucu yanda, alttakinin içine sıkıca yerleştirilmektedir. Kadınlar ise vücutlarının üst kısmını da örtecek şekilde koltuk altından geçirerek aynı yöntem ile kuşanılmaktadırlar (Emiroğlu, 2010, 39).

- Keyfiye

Keyfiye özellikle gelin hamamı geleneğinde gelinin hamama girerken ve çıkarken, omuzlarını örtmek amacıyla kullandığı kare formlu, çizgili dokumadır. Genellikle köşeleri püsküllerle süslenmektedir. Mor, sarı, kırmızı, yeşil, beyaz gibi renklerin ince ve kalın dikey çizgili dokunduğu keyfiye, geçmişte ipekten yapılırken günümüzde sentetik hammaddeden dokunmaktadır (Emiroğlu, 2010, 39).

- Nalın (Takunya)

Nalın, ağaçtan yapılmış bir terlik türüdür. Hamam gibi zemini ıslak yerlerde kullanılır. Kadınlar hamamında en yüksek ökçeli nalın "Natır Nalını"dır (MEB, 2012, 5-8). Gelin hamamlarında kullanılan nalınların üzerleri bezemelidir. Yerden yüksekliği 6 cm. dir. Ağaç üzeri sedef kakma, kadife kumaş kaplama, telkali işlemeli (Mardin yöresine ait bir gümüş işleme sanatı) olmak üzere çeşitli türleri mevcuttur. Gelinler için şimşir, abonoz, sandal ve ceviz ağacı gibi sert dokulu ağaçlardan yapılan sanat değeri yüksek nalınlar yapılmaktadır (Emiroğlu, 2010, 41-42).

- Kese (Lif)

Kese (Lif), Yıkanırken kir çıkartmaya yarayan ele geçirilerek vücudu ovmaya yarayan cep biçimindeki bezdir. Keten ya da keçi kılından dokunmaktadır. Derideki ölü dokuyu atarken doğal olması nedeniyle tahriş etme ve vücudun nefes almasını vücutta kan dolaşımının hızlanmasını sağlamaktadır (MEB, 2012, 5-8). Ankara ve civarında beslenen Ankara

keçisinin kılından elde edilen yapağı ile dokunan sof kumaşı kesede tercih edilen hammaddedir (Emiroğlu, 2010, 40).

- Kurna

Kurna, hamamlarda sıcak ve soğuk su doldurulan, mermerden çukur kısımlardır (MEB, 2012, 5-8). Roma hamamlarında kurnalar bulunmaz. Fakat İslamiyet'e göre bir bedenin girdiği suya bir başka beden girmez, çünkü o su kirlenmiştir. Bu inançtan dolayı, akan suda yıkanmak için Türk Hamamlarında kurnalar gerekli bir ihtiyaç olarak düşünülmüştür (www.hamaminstitut.com, 14.02.2015).

Mermer veya taş ince işçilik yapılmış kurna, Türk Hamamlarının Osmanlı mimari özelliğidir. Bu havzalar, sadece temiz su toplamak için kullanılmaktadır. Bazı kurnalarda özel işçilik örnekleri görülmektedir (Smokijaninovaite, 2007, 24).

- Ponza (Topuk) Taşı

Vücutta oluşan nasır ve benzeri ölü deri hücrelerinin temizlenmesinde kullanılmakta ve kan dolaşımını da hızlandırarak masaj etkisi sağlamaktadır (MEB, 2012, 5-8).

2.1.1.9. Hamam Ünitelerinde Personelin Görevleri ve Sorumlulukları

Hamamlarda hamam sahibi dışında tellaklar, natırlar, külhancılar ve diğer hizmetlere bakan bazı görevliler mevcuttur. Gişede hamam ücretini alan, hamama gelenlerin eşyalarının güvenliğini sağlayan çalışanlar, hamama gelen müşterilerin hizmetlerine bakan hizmetliler hamamlarda bulunan diğer çalışanlardandır (Emiroğlu, 2010, 42-43).

Türk Hamamlarında erkek müşterileri yıkayanlara "tellak" kadın müşterileri yıkayanlara ise "natır" denilmektedir. Ancak günümüzde natır

kelimesi pek kullanılmamaktadır. Tellak Arapça'da "el ile sürtme, ovuturma" anlamına gelen "delk" kökünde türemiş bir isimdir (Emiroğlu, 2010, 42-43).

Osmanlı döneminde hamam kültürü 2000'li yıllarla kıyaslanamayacak kadar canlı ve tellaklar da bu kültürün önemli bir parçası olmaktadır. Tellaklar genellikle 13-15 yaları arasından seçilmekte ve yetiştirilmektedir. Bu gençlere tellak yamağı denir, bunların güzel yüzlü, güzel vücutlu, canlı, hareketli, dayanıklı, ve hosohbet olmalarına zen gösterilmektedir (MEB, 2012, 13).

Osmanlı döneminde tellaklar, kalfalık görevine törenle getirilmekte ve tellakların öncelikle ustasından onay alması gerekmektedir (Bozok, 2006, 70). Bu törende tellak, Osmanlı dönemi boyunca giyilen "Fula" adı verilen siyah ipek bir petamal giyip önce hamamcı ağasını yıkar, sonra hamama gelen özel müşteriyi yıkayarak ie balardı (ınar, 2010, 38).

Tellakların kullandıkları "Fula" adı verilen petamal ince dokunurdu, tellakların başka petamal kuanması ve mterilerinde tellaklarla aynı petamalı kullanması genelgelerle kesin olarak yasaklanmıtı. 2000'li yıllarda ise tellaklar müşterilerle birlikte krem rengi ya da sarı üzerine kırmızı ağırlıklı çubuk kafesli petamallar kullanmaktadır. Tellaklar, geçmişte sabun kprtmeye yarayan, "lenger" adı verilen geniş bakır kaplar, hurma kökünden yapılan lifler ve kaba kara kıldan hamam keseleri kullanırlardı. 2000'li yıllarda ise lengerin yerini plastik kaplar, lifin yerini örme sabun bezleri ve kıldan keselerin yerini de kumaş dokuma keseler almıştır (www.megep.meb.gov.tr, 14.02.2015).

2.1.1.10. Hamamlarda Yapılan Uygulamalar

Türk Hamamlarında kese, köpük banyosu, köpük masajı, lif masajı, lenf drenaj ve epilasyon gibi uygulamalar bulunmaktadır. Fakat hamamı önemli kılan ve geleneksel olan "kese" ve "köpük masajı"dır. (MEB, 2012, 14-15).

- Kесе; Türk Hamam geleneklerinin uygulamalarında ilk aşamadır. İyi bir terlemeden sonra bedeni temizlemek ve toksinlerden arınmak amacıyla kullanılmaktadır. Sıcak ve buharlı bir ortamda deri yumuşar ve terlemeyle birlikte deri gözenekleri açılmaktadır. Hamamda terlemiş, yumuşamış bir vücuda yapılan kese, derinin gözeneklerindeki bakteri ve zararlı maddeleri çıkartmakta ve tıkanmış gözenekleri açmaktadır. Kese, cildin ölü tabakasını temizlemekte, cildi toksin hücrelerden arındırmakta ve üst tabakanın yeniden yapılanmasını sağlamaktadır. Kese aynı zamanda derinin kan dolaşımını hızlandırarak derinin daha iyi beslenmesini sağlamaktadır.
- Köpük banyosu; vücudun daha iyi temizlenmesini sağlamak, iyi ve sağlıklı bir keseden sonra kesenin faydalı etkilerini tamamlamak için yapılmaktadır. Hem deri üzerinde ve gözeneklerde kalmış kiri, ölü deri atıklarını temizlemek, yıkamak hem de vücudu rahatlatmak için masaj ile birlikte yapılan hamam uygulamalarından bir tanesidir.
- Köpük masajı; doğal ve kokulu sabunlarla köpük oluşturularak yapılmaktadır. Keseden sonra yapılması daha uygundur ve haftada 3 veya 4 kez uygulanabilir. Tek başına köpük masajı 25-30 dakika, kese ve köpük masajı 30-40 dakika sürmektedir.
- Lif masajı; köpük masajının devamında uygulanmaktadır. Lif masajı ile deri, deri altı yağ dokusu ve selülit dokunun hareketliliği sağlanmaktadır. Ayrıca artan kan dolaşımı ile birlikte toksinlerin vücuttan atılımı hızlandırmaktadır.
- Lenf drenaj masajı; kese ve lif masajıyla birlikte selülit dokular hedef alınarak selülit masajı yapılmakta ve bunun devamında sıcak ve soğuk su uygulamaları aracılığıyla drenaj teknikleri uygulanmaktadır. Lenf drenaj masajı, hamam sıcaklığının da etkisiyle selülit dokuları daha fazla gevşeyerek toksinlerin ve lenf sıvısının vücuttaki hareketliliğini arttırmaktadır.
- Epilasyon uygulamaları; vücuttaki istenmeyen tüylerin kalıcı veya uzun süreli uzaklaştırılmasını sağlayan yöntemlerin genel adıdır. Hamamlarda yapılan uygulamalardan biri de epilasyon yöntemlerinden biri olan ağda uygulamasıdır. Genellikle el ağdası kullanılmaktadır.

2.1.1.11. Hamamlarda Vücut Bakımı

Osmanlı döneminin saraylarında ve hamamlarında sultanlara baştan aşağıya bakımlar yapılmaktaydı. O dönemlerde zeytinyağlı sabunlar, gül suyu, gül esansı başta olmak üzere çeşitli esanslar kına ve benzeri ürünlerle yapılan güzellik bakımı uygulamaları 2000'li yıllarda da yapılmaktadır. Vücut bakımı için çamur (kil, yosun vb.), bitkisel sular, bitkisel yağlar, bal, süt, yoğurt kullanılabilir. Gül suyu, taze meyve suları, hoş kokulu ve bitkisel yağlar ile hazırlanmış kil/yosun tüm vücuda sürülebilir. Daha iyi bir etki için aynı zamanda masaj yapılmaktadır. Bazı ürünler cildin toksinlerden arınmasına yardımcı olmanın yanı sıra daha temiz, parlak, canlı ve pürüzsüz görünmesini sağlamakta, selülit ve kırışıklıkların giderilmesine de yardımcı olmaktadır (www.megep.meb.gov.tr, 14,02.2015).

Osmanlı döneminde var olan bu uygulamalar günümüz şartlarına uyarlanarak çeşitlendirilmiştir. Otellerin bünyesinde yapılan modern hamamların içerisine de sıcak ve soğuk su havuzları konularak buralarda temizlik, sağlık ve güzellik amaçlı çeşitli bakım türlerinin uygulandığını görülmektedir. Bu bakım türlerine örnek olarak; yosun, kil, çikolata, gül suyu, aromatik ve bitkisel yağlarla yapılan masajlar verilebilir.

2.1.1.12. Turistik Ürün Olarak Türk Hamamları

Günümüzde turizm sektöründeki yoğun rekabet ve yenilik arayışının yanı sıra tüketici davranışlarında olan değişim, ürün ve hizmetlere olan ilgiyi arttırmaktadır. Seyahat edecek kişilerin tercihlerinin değişmesi, alternatif turizm kapsamında farklı ürün seçeneklerinin oluşturulmasını hızla geliştirmektedir. Bu bağlamda bir turistik ürün niteliğinde olan Türk Hamamı; hem kültürel hem mimari bakımdan hem de etkilendiği sanat dalları bakımından ilginç motiflere ve orijinal öğelere sahiptir (Bozok, 2006; Doğan, Kocaman, Tekin ,2011, 19-22). Bu nedenlerle Türk Hamamları, turistlerin ilgisini çeken ve farklı bir deneyim yaşama imkânı sunan işletmelerdir.

Türk Hamamları, termal tesisler ve diğer konaklama işletmeleri için bir yan ürün olarak hizmete sunulmaktadır. Diğer taraftan son yıllarda ruh ve beden sağlığına dayalı olan SPA (Salus Per Aquam = Suyla Gelen Sağlık) otellerin gelişim göstermesine bağlı olarak önemli bir turizm türü olmaktadır. Ayrıca sağlık ve güzellik turizmi, turizmi on iki aya yayması sebebiyle önem taşımaktadır. Geçmiş yıllarda Türk Hamamları ile yükselen su kültürü günümüzde nitelikli tesislerin yapımıyla canlanmaktadır. Türkiye'nin termal tesisleri, sağlık ve güzellik merkezleri "Wellness" veya "SPA" adı altında pazarlanmaktadır. Buralarda yapılan uygulamalar ve kürler genellikle Türk masajı ve Türk Hamamına yönelik yapılmaktadır. Turizmde Wellness ve SPA adıyla pazarlanan sağlık merkezleri, Romalılardan bugüne kadar uygulanmakta olan su terapilerine verilen isimdir. Bu sağlık merkezlerinden su sıcak, soğuk ve farklı biçimlerde çeşitli aroma, koku, müzik ve ışık uygulamalarıyla birlikte kişiye uygulanmaktadır. Uygulanan kişiye dinlenme ve ferahlama duyguları edindirdiği gibi tedavi yöntemi olarak da kullanılmaktadır. Günümüzde sağlık merkezleri, kaplıca ve hamam kültürünün bilimsel bir çizgiye oturmuş şekli olarak ortaya çıkmakta ve turistik bir ürün olarak turizm sektöründe yer almaktadır. (Bozok, 2006).

Türk turizminin oldukça renkli, kendine özgü gelenekleri olan ve farklı bir deneyimin yaşandığı Türk Hamamlarının, bugün sosyal amaçlardan ziyade daha çok temizlenmek ve sağlık amacıyla tercih ediliyor olması çok önemli bir sorunu da gündeme getirmektedir. Temizlik, temiz olmayan bir yerde yapılamayacağı gibi, sağlığın kaybedilmesi de söz konusu olabilmektedir. Sağlık koşulları yeterince uygun olmayan, hijyen ve sanitasyon konusunda gerekli uygulamaları gerçekleştirmeyen işletmeleri insan sağlığını olumsuz yönde etkileyecektir. Dolayısıyla, yerli ve yabancı ziyaretçilerin sağlığını korumada hamam ünitelerinde hijyen ve sanitasyon, üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir konu olmaktadır.

2.1.2. Hijyenin ve Sanitasyonun Turist Sağlığı Açısından Ele Alınması

Dünya'da ve Türkiye'de turizm hızla çeşitlenerek gelişmektedir. Turizm sektöründeki bu gelişmelerin sürekliliğinin sağlanabilmesinde turistik ürünlerin ve hizmetlerin kaliteli sunumunun önemi ve etkinliği artmış, turizmde sağlık bu yöndeki anlayışın tamamlayıcısı olmuştur. Dolayısıyla Türk Hamamlarında da hijyen ve sanitasyon kurallarına uygun hizmet sunulması, bu anlayış doğrultusunda dikkat edilmesi gereken bir konudur.

2.1.2.1. Hijyenin Tarihçesi

Hijyen, genel olarak fert ve toplum sağlığının korunması ve geliştirilmesi için bütün bilgileri bir sentez halinde uygulamaya çalışan oldukça kapsamlı bir bilim dalıdır (Aral, 2009,16). Hijyen sözcük olarak sağlam ve sağlıklı anlamına gelmektedir. Hijyen kelimesi tıp diline Yunan mitolojisinden girmiştir. Yunan mitolojisinde tıbbın babası olarak tanınan Asklepios'un kızı Hygieia sağlığı koruyan bir ilahedir. Bu nedenle bütün dünya literatüründe sağlığı korumak üzere çalışan bilim koluna bu ilahenin isminden hareketle "hijyen" adı verilmiştir (Yumurtuğ, 1988, 30-35; Üçok, 2003,11).

Yumurtuğ, 1988'e göre hijyen bilimini M.Ö 460-377 yıllarında Hippocrates'in ortaya koyduğu söylenmektedir. Fakat Hippocrates'ten çok önceki dönemlerde yaşamış insanların da sağlığı koruma hakkında bilgileri ve düşünceleri vardır. Hijyen, hayatını korumak ve sağlığına zarar veren etkenlerden kaçınmak içgüdüleriyle yaşamaya çalışan ilk insanla beraber doğmuştur. İnsan; doğanın verdiği içgüdülerle ve zekasının sınırları içinde varlığını devam ettirmesi ve daha rahat yaşaması için gerekli olan bilgileri edinmiştir. Ancak insanların sağlığı koruma çabaları gerçek bir bilim niteliği taşımamaktadır. Hippocrates'in (hava, su ve yer) yazdığı kitap, Ortaçağ'ın sonlarına kadar tıp alanında üzerinde durulan önemli bir eserdir. Hijyen bilimine ait ilk bilgiler de Hippocrates'in el yazısıyla yazdığı bu kitapta verilmiştir (Yumurtuğ, 1988, 30-35).

2.1.2.2. Hijyenin Tanımı

Hijyen, birey ve toplum olarak insan sağlığının korunması ve geliştirilmesi, hayatın yüksek, sağlıklı düzeyde uzun süre devamı için sağlıkla ilgili bilgileri bir sentez halinde uygulayan bilimdir (Yumurtuğ ve Sungur, 1980: 11). Hijyen, sağlıklı yaşam için bedeni, çevreyi temiz tutmak ve hastalıklardan korunmak için uygulanması gereken önlemlerin tümü ve bu konulardan söz eden hekimlik dalıdır (mebk12.meb.gov.tr, 14.04.2015).

Hijyen sözcüğü Türkçe'ye Farsızca'dan geçmiş ve Arapça kökenli olan, hıfz (koruma) sıhha (sağlık) sözcükleri birleştirilerek türetilmiş olan hıfzıssıhha kavramı ile tanımlanmıştır. Bu kökeninden de anlaşılacağı üzere Türkçedeki sözlük anlamı sağlığı koruma demektir. Günlük hayatta daha çok *“hijyenik yemek”, “hijyenik havuz”, “hijyenik otel”* örneklerinde olduğu gibi hijyen sözcüğünün sıfat hali olan *“hijyenik”* kavramı da kullanılmaktadır (Akdur, 2015, 173). Hamamlar için de *“hijyenik hamam”* olarak da ifade edilebilir. Akdur'un (2015) de belirttiği gibi olay ve olguların sağlığa zarar vermeyen özellikte ve nitelikte olması, kısaca sağlığa uygun olması anlamına gelmektedir.

2.1.2.3. Sanitasyonun Tanımı

Sanitasyon Latince “sanitas” kelimesinden türemiştir. Sağlık ve temizlik anlamına gelmektedir (Aktaş ve Özdemir, 2012, 243). Genellikle hijyen ve sanitasyon kavramları birbirine karıştırılmaktadır. Hijyen sağlık kurallarını, sanitasyon ise hijyen ve sağlık koşullarının oluşturulması ve o koşulların sürekliliğinin sağlanması için alınan önlemleri ifade etmektedir (Merdol vd., 2000, 24-25).

Bulduk'a (2003) göre sanitasyon, insan sağlığını tehdit eden mikroorganizmaların buldukları ortamdan olabildiğince uzaklaştırılmasıdır. Sanitasyon temizlikle eşdeğer tutulmaması gereken bir kavramdır. Çünkü sanitasyon temizlikten daha geniş kapsamlıdır. Sanitasyon ve temizlik

programında, her yerin farklı temizlik şekilleri vardır ve gerektiği zamanda, ne sıklıkta, nasıl temizlenmesi veya dezenfekte edilmesi gerektiğini düzenleyen yazılı bir sanitasyon programı olmalıdır (Shaikh ve Hussain, 2012: 253).

Hijyen ile amaç, ortamdaki mikroorganizmaların kontrol altında tutulmasıdır. Hijyenik ve sağlıklı koşulların yaratılması ve devam ettirilmesi için gerekli sterilizasyon çalışmalarının tümüne sanitasyon denilmektedir (Çiçek, 2008, 261). Sanitasyon programlarının uygulanmasıyla olası bakteri üremeleri önlenmektedir (Öztaş, 2002, 52).

2.1.2.4. Sanitasyonun ve Hijyenin Önemi

Hijyen kişisel ve sosyal sağlığın dayandığı bir temel olmanın yanı sıra toplum içinde yaşamın da vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu nedenle sağlığa zararlı olacak etkenleri ortadan kaldırmaya özen gösterilmesi gerekmektedir. Hijyen işletmeler için sağlıklı bir ortam oluşturarak müşteri memnuniyetinin sağlanması açısından büyük önem arz etmektedir. Her işletme hijyen ve sanitasyon açısından maksimum güvenliğe ulaşmak zorundadır (Can, 2008, 28).

Özellikle toplum sağlığı ile yakından ilgili olan turizm ve yiyecek–içecek faaliyetlerinde bulunan işletmelerde görev alan kişilerin hijyen ve sanitasyon konusunda daha duyarlı olmaları gerekmektedir. Çünkü onlar, hem kendi hem de hizmet sundukları kişilerin sağlığından birinci derecede sorumludurlar. Sanitasyon ve hijyen kurallarına uygun verilen hizmet, kaliteyi arttıracak gibi hizmet alan kişilerin çeşitli hastalık etkenlerinden korunmalarını da sağlayacaktır. Sanitasyon ve hijyen uygulamalarını göz ardı yapan işletmelerin karşılaşılabileceği olumsuzlukları şu şekilde sıralamak mümkündür (mebk12.meb.gov.tr, 29.04.2015; Merdol vd., 2000, 27).

- Müşteri güvensizliği ve kaybı,
- Satışlarda azalma ve üretim kayıpları,
- Yasal uygulamalar ve cezalar,
- Personelde moral bozukluğu ve motivasyon kaybı,

- Prestij ve imaj kaybı,
- Personele yeniden eğitim verilme zorunluluğu,

Kişiyi bulaşabilecek hastalıkların olduğu ortamlardan koruyacak olan hijyenin yararlarını en üst düzeye çıkartmak için su temini ve sanitasyon ile ilgili eş zamanlı gelişmeler gerçekleştirilebilmelidir (www.who.int, 16.04.2015). Hijyene gerekli önem verilmediği takdirde sağlığa elverişli olmayan koşullardan dolayı hastalıklar meydana gelecektir.

2.1.2.5. Hamamlarda Hijyenin ve Sanitasyonun Önemi

Hamamlar insanların kişisel temizliklerini yaptıkları alanlardır. İnsanlar temizlenmek ve dolayısıyla sağlıklı olmak için yıkanır. Bu yüzden bu yerler insan sağlığı açısından çok önemlidir. Hamamlar öncelikle suya dayanıklı, temizlenmesi kolay, kir ve mikrop barındırmayan, rahat temizlenebilen yüzeye sahip olmalıdır. Hamamlarda temizlik yapılırken sadece görünür kirlenme değil görünmeyen tehlikeler de dikkate alınmalıdır. Hijyen uygulamaları, görünmeyen bu tehlikelere karşı gerekli önlemi alma, tehlikelerin kontrolünü sağlama ve giderilmesi yönünde çaba göstermeyi içine alır. Hamamlarda su miktarı ve suların sıcaklıkları mümkün olan en uygun seviyede olmalıdır (Boge, Kristoffersen ve Martinsen 2013:82).

Sanitasyonun, insan sağlığını tehdit eden mikroorganizmanın buldukları ortamdan olabildiğince uzaklaşması anlamına gelmesi nedeniyle, öncelikle dikkat edilmesi gereken husus taşıyıcı insanlardır. Taşıyıcı insanlar hastalık yapıcı mikroorganizmayı vücutlarında kendilerini etkilemeden taşımakta ve bunları temas ettikleri her yere bulaştırmaktadırlar (hbogm.meb.gov.tr, 19.03.2015). Bu nedenlerden dolayı hamamlarda hijyen ve sanitasyon uygulamalarının yapılması insan sağlığı açısından çok önemlidir. Hijyen ve sanitasyon kurallarının uygulanması, taşıyıcı insanların buralardan uzak tutulması gerekmektedir. Aksi halde insan sağlığı tehdit altına girebilecektir.

2.1.2.6. Hamamlarda Hijyeni Sağlama İlkeleri

Hamamlarda insan sağlığının korunması için gerekli olan en önemli unsur hijyendir. Bu koşullarının sağlanabilmesi için su, personel, fiziksel yapı ve araç gereç hijyeni gerekli olan ilkelerdendir.

2.1.2.6.1. Su Hijyeni

Hamam işletmelerinde su; içme, kişisel temizlik, çevre temizliği gibi amaçları ile kullanılmaktadır. Bu su temiz ve kaliteli olmalı, sağlığı tehdit eden türden olmamalıdır. Su hijyeni, içmek için olan su ile diğer işlerde kullanılacak suyun niteliklerinin araştırılarak sağlık koşullarına uygun olmasını sağlayan çalışmaları içermektedir. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) verilerine göre, gelişmekte olan ülkelerde meydana gelen hastalıkların %80'ine içme suyu neden olmaktadır. Çünkü, su kalitesi ile sağlık arasında çok yakın bir ilişki mevcuttur. Sağlıksız sular vasıtasıyla insanlara tifo, kolera gibi pek çok salgın hastalık geçmektedir (Kozak ve Çiçek, 2005, 33-34; Balkaya ve Açıkğöz, 2004; Fellows, 1984).

Banyo suları (suyun bakteriyolojik kalitesi uygun değil ise) değişik tiplerde bağırsak, üst solunum yolu, deri ve kulak enfeksiyonlarına neden olduğu gibi mantar ve parazit enfeksiyonlarının da oluşmasına neden olabilmektedir. Su hijyeni suyun temizliğini araştırmak ve temiz olmayan sulara temizleme metotları uygulayarak suyun kullanılabilir hale gelmesini sağlamaktır. (Kozak ve Çiçek, 2005, 33-34; Vaizoğlu, Tekbaş ve Oğur, 2003).

Su temizlik işlemlerinde kullanılan en önemli kimyasal maddedir. Bu nedenle suyun rolü çok yönlüdür. Su, deterjan ve kirlerin çözülmesini, deterjanın yüzeylere taşınmasını, mekanik ve ısı enerjilerinin iletilmesini sağladığı gibi durulama işlemlerinde kir ve kimyasalların yüzeyden uzaklaştırılmasını da sağlamaktadır (Kozak ve Yıldız, 2002; Kılıç, 1999). Saf su, saydam, tatsız, kokusuz ve renksiz bir sıvıdır. Ancak, doğada bulunan

bütün sular, belirli miktarda yabancı maddeler içermektedir. Yağmur suları yağarken atmosferde bulunan karbondioksitten etkilenmekte ve kısmen karbonik aside dönüşen yüzey ve yer altı tabakalarında bulunan mineralleri çözerek yapısına katmaktadır. Bu maddelerin miktarları belli seviyeleri aştığı takdirde “su kalitesi” bozulmaktadır (Kılıç, 1999).

Su kalitesine etki eden bir diğer faktör de suyun sertlik derecesidir. Sert sular, kullanılan yüzeylere ve kimyasallara etki ettiği için temizlik ve hijyeni olumsuz yönde etkilemektedir (Kozak ve Çiçek, 2005, 33-34; Kappa , Mitschke ve Schappert, 1997). Çok tatlı sular, CO₂ ile fazla yüklü oldukları için agresif yani kemiricidirler. Bu nedenle su borularının yapısında bulunan özellikle kalay ve kurşun gibi madenleri eriterek kurşun zehirlenmesine neden olabilmektedirler. Ayrıca, kullanılacak olan suyun hijyen koşullarına uygun olup olmadığını anlayabilmek için, görüntü, sertlik yönünden ve bakteriyolojik yönden temizlenmiş halde fiziksel, kimyasal ve mikrobiyolojik analize tabii tutulması gerekmektedir (Kozak, 1997).

2.1.2.6.2. Personel Hijyeni

Çalışanların, insan sağlığının önemini dikkate alarak sorumluluklarının bilincinde olarak kişisel sağlık ve temizlik kurallarına uyması gerekmektedir. Kişisel hijyen hem sosyal iletişim için hem de sosyal hayatın devamı için çok önemlidir. Hijyen, çalışanların yalnızca kendi imajları için değil bağlı bulunduğu kurum ve kuruluşun imajı ve saygınlığı için de önemlidir.

Toplu yaşamda herkes potansiyel bir bakteri taşıyıcısıdır ve bu alanlarda oluşan kirlenmelerin ve çapraz bulaşmanın da önemli kaynağıdır. Personel hijyeni hem ekonomik sebeple hem de sağlık ve yasal yükümlülükler sebebiyle bütün işletmelerin ve çalışanların öncelikle dikkat etmesi gereken konulardandır. Çalışma sırasında personel öncelikle kirli veya temiz çeşitli nesnelere dokunmakta ve elleri vasıtası ile pek çok mikroorganizmayı farklı bölgelere taşıma (portör) işlevi görmektedir. Bu nedenlerden dolayı yönetim tarafından personele hijyen konusunda gereken eğitimin verilmesi ve bu konudaki sorumlulukların açıklanması gerekmektedir.

Ayrıca personel hijyeni konusundaki gerekli olan yapılanma işletme içerisinde oluşturulmalıdır. Kreş, otel, alışveriş merkezi, hamam, hastane gibi işletmelerde çalışan görevliler, diğer insanlarla aynı alanlarda ve çoğu zamanda yakın mesafede iş yapan kişilerdir. Bu nedenden dolayı bu kişilerin sürekli temiz ve bakımlı olmaları gerekmektedir (Kozak ve Çiçek, 2005, 29).

Kişisel hijyen kavramı, çalışan personelin bulaşma kaynağı olmasının önlenmesi için önemlidir. Eller, ağız, burun, saçlar vb. unsurlar birer bulaşma yüzeyidir ve personelin bu konularda kişisel temizliğe önem vermesi gerekir (Merdol vd., 2000, 10). Kişisel hijyen ürünlerini sabun, banyo, duş malzemeleri, deodorant gibi ürünler oluşturmaktadır (Personal Hygiene in Mexico, 2014).

Kişisel temizlikte öncelikle dikkat edilmesi gereken, el hijyenidir. Çünkü, insanların ellerinde kalıcı ve geçici olmak üzere iki çeşit flora bulunmaktadır. Kalıcı florayı oluşturan bakteriler deride sürekli bulunup çoğalabilir. Geçici florayı oluşturan bakteriler ise birkaç saatten birkaç haftaya kadar değişen sürelerde deride bulunabilmekte ve sürekli olarak deriye yerleşmektedir. Çalışan personel ellerini çeşitli amaçlarla kullanmakta, kirli veya temiz farklı nesnelere bir arada dokunabilmektedir. Bunun sonucunda eller vasıtasıyla pek çok mikroorganizmayı çeşitli bölgelere transfer etmektedir. Bu sebeple ellerin çok sık yıkanıp temizliğinin sağlanması transfer edilen mikroorganizma sayısını azaltmaktadır (Göktaş, Oktay ve Pervaz, 1991, 240-275; Thorpe 1991, 253-255).

'Yapılan bir çalışmada, Mısır'da gıda servisi veren bir kurumdaki 10 işçinin elleri incelenmiş ve tümünde bol mikroorganizmanın yanı sıra, 6 kişinin ellerinde (%60) enteropatojenik *Escherichia coli* (dışkı kaynaklı belirleyici) izole edilmiştir' (Aksu ve Kaya 2000). Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), dünya çapında el hijyeni uygulamalarını geliştirmek için 2009 yılında bir modelli strateji ve kampanya başlatmıştır. Amacı, bu stratejinin Birleşik Devletlerin sağlık tesislerinde uygulanmasını sağlamaktır (Allegranzi, Conway, Larson ve Pittet 2014, 225, Kozak ve Çiçek, 2005, 29).

Ellerin, yalnızca su ile yıkanması, sadece gözle görünen kirlerin uzaklaştırılmasını sağlamakta ve gerçek temizlik tam olarak

sağlanamamaktadır. Bu nedenle, temizlikte su ile birlikte mikrop öldürücü (antimikrobiyal) özelliği bulunan sabun kullanılması zorunludur. Sabun kullanımı, yalnızca ellerin dezenfeksiyonu için değil, aynı zamanda alerjik etkiye sahip zararlı bulaşanların (nikel, demir ve diğer alerjen metallerle tozlar) da uzaklaştırılmasında etkili olmaktadır (Kozak ve Çiçek, 2005, 29; Rotter, 1996, 340- 345).

El hijyeni, Amerika Birleşik Devletleri'nde ve dünyada sağlık hizmeti ile ilişkili enfeksiyonların önlenmesi (HAI), üzerinde hassasiyetle durulması gereken bir konu olmaktadır. Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri (CDC, Centre for Disease Prevention and Control) ve Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ), sırasıyla, 2002 ve 2009 yıllarında sağlık ve sağlıklı olmaya dair uygun el hijyeni uygulamalarına yönelik önerileri ile kılavuz yayınlamıştır (Allegranzi, Conway, Larson ve Pittet 2014, 225). Neticede el hijyeni, eller tarafından iletilen mikroorganizmaların neden olduğu hastalıkların önlenmesinde en etkili yöntemlerden biri olarak kabul edilmektedir (Prado vd, 2015, 2-3).

2.1.2.6.3. Fiziksel Koşullar ve Araç Gereç Hijyeni

Hamam ünitelerinin hijyenik olabilmesi için kullanılan araç ve gereçlerin de gerekli temizliklerinin yapılmış olması önemlidir. Bu nedenle hamamın fiziki koşullar ve araç gereçler yönünden de uyulması gereken hijyen kuralları vardır.

Fiziksel olarak, gerekli havalandırma ve aydınlatmaların yeterli düzeyde olması gerekmektedir. Kurnaların ve yiyecek içecek tüketiminin yapıldığı yerlerin temizliğinin sağlanması, çöplerin ağızlarının kapalı ve etrafının temiz tutulması önemlidir. Hamamın herhangi bir yerinde su birikintisi bulunmamalıdır. Aksi halde bu su birikintilerinde bakteri oluşumu meydana gelebilecektir. Mermerlerde oluşabilecek yosunlaşmalar zeminin kaygan olmasına neden olacağından kazalara sebebiyet verecektir. Dolayısıyla mermerlerde oluşabilecek yosunlaşmalara engel olunacak bakımların yapılmasına özen gösterilmesi gerekmektedir. Hamam gibi ıslak

zeminlerde bakterilerin üremesi ve küflenme ile kireç kalıntıları başlıca sorunlardır.

Bu alanlarda sık sık kireç giderici işlemlerin yapılmasının yanı sıra kireç gidericilerin çoğu asidiktir ve mermerlerin asitlere dayanıksız olduğu dikkate alınmalıdır. Bu alanlarda moplamanın uygun olmayışı nedeniyle zeminler ve yüzeylerin sık sık fırçalanması gerekmektedir. Ayrıca tüm yüzeylerin cilalanması da yararlıdır. Sauna gibi ahşap alanlarda, basınçlı ya da ıslak temizlik uygun olmadığından bu alanlarda nemli bezle silinmesi ve uygun dezenfeksiyon işleminin yapılması gerekmektedir. (ds.anadolu.edu.tr, 14.04.2015).

Hamamda kese, lif, havlu ve peştamal gibi malzemeler bulunmaktadır. Bunların tek kullanımlık olması, olmadığı durumlarda ise bu malzemelerin dezenfekte edilmesi ve daha sonra bir başkasının kullanımına sunulması gerekmektedir.

2.1.2.7. Hamamlarda Bulaşabilecek Hastalıklar

Dışarıdan vücuda bakteri virüs, mantar gibi hastalık yapıcı mikroorganizmaların girmesinin engellenmesi hijyen ile ilgili diğer bir konudur. İşletmeler kapasiteleri ve teknik olanakları açısından farklılık gösterebilir bile uygulanması gereken hijyen kuralları değişmez. (Koçak, 2012, 53; Aktaş ve Özdemir, 2012, 242).

Islak mekanlar mikroorganizmayı tutmaya eğilimli alanlardır. Buralardaki nem, mikroorganizmaların çoğalmasına neden olmaktadır. Tuvaletler ve banyolar herhangi bir hastalığın ortaya çıkmasına ve yayılmasına neden olurlar. Klozetin oturulacak kısmı, lavobanın kenarı, musluk başları ve kapı kolları bulaşma açısından tehlikeli alanlardır (Erkal,1997:59).

Tifo, kolera, dizanteri, poliomyelit, weil hastalığı, tularemi enfeksiyöz konjunktivitler, bruselloz, epidermofitozis gibi hastalıklar buraların hijyenik yönden yeterli temizlenmemesi ve tehlikeli boyutlarda bakteri ihtiva etmesi

durumunda ortaya çıkar. Bunların yanı sıra hamamlarda zührevi hastalıklar daha ön plandadır. Özellikle frengi bu açıdan önemlidir. Frengi sadece cinsel yolla bulaşmaz, peştamaldan, kurna yanında bulunan frengili bir insandan ve havludan geçebilir (www.sizinti.com.tr, 07.04.2015). Bulaşıcı hastalıklarla ilgili bilgi Ek 5'de verilmektedir.

Diğer bir bulaşıcı hastalık ise mantar enfeksiyonlarıdır. Sıcak ve kuru ortamların aksine havanın rutubet oranının çok yüksek olması mantar sporlarının çoğalmasına neden olmaktadır (www.vajinal-mantar.de, 07.04.2015).

Halk Sağlığı Laboravutar Uzmanları Biyolog İsmail Hakkı Arık, Sinan Çakmak ve Nahit Horasan'ın yaptığı çalışmada hamamda kullanılan araç ve gereçlerin bakteri enfeksiyonu açısından rezervuar (depo) olduğu ve hamam terliklerinde bin ile on bin oranında toplam bakteri'ye rastlandığı belirtilmiştir (www.gidahareketi.org, 07.04.2015).

Hepatit virüsü de, kan yoluyla bulaştığı gibi bu virüsü taşıyan bir kişinin kullandığı banyo malzemelerinden de bulaşabilmektedir. Bu nedenle hamamlarda kullanılan malzemelerin tek kullanımlık olmaması veya malzemelerin yeterince dezenfektasyonun yapılmaması hastalığın bulaşmasına neden olabilmektedir (Özaras, 2011, 8).

Hamamlardan bulaşabilecek diğer bir hastalık tüberküloz hastalığıdır. Her ne kadar verem mikrobunu ile karşılaşmış olan herkes bu hastalığa yakalanma ihtimaliyle karşı karşıya kalmasa bile, verem en çok solunum yoluyla bulaşan bir hastalıktır. Aktif veremli bir hasta, hapşırırken tüberküloz mikrobunu havada asılı kalır, sağlıklı bir birey bu havayı teneffüs ettiğinde verem mikrobunu alabilir. Ayrıca veremli hastaların eşyalarının kullanılması aynı ortamların paylaşılması, kışla, okul, hastane, hamam gibi toplu yaşanan yerlerde bulunulması verem mikrobunun bulaşma nedenlerindedir (www.saglikesifa.com, 07.04.2015).

Bulaşıcı hastalıklardan korunmak için ise, su, hijyen ve sanitasyon çok önemli olmaktadır. Özellikle el hijyeni açısından sabun kullanımına özen gösterilmelidir (Katherine, David ve Matthew, 2014, 3). Hamamlardan bulaşabilecek hastalıklara karşı alınabilecek önlemlerin en önemlisi,

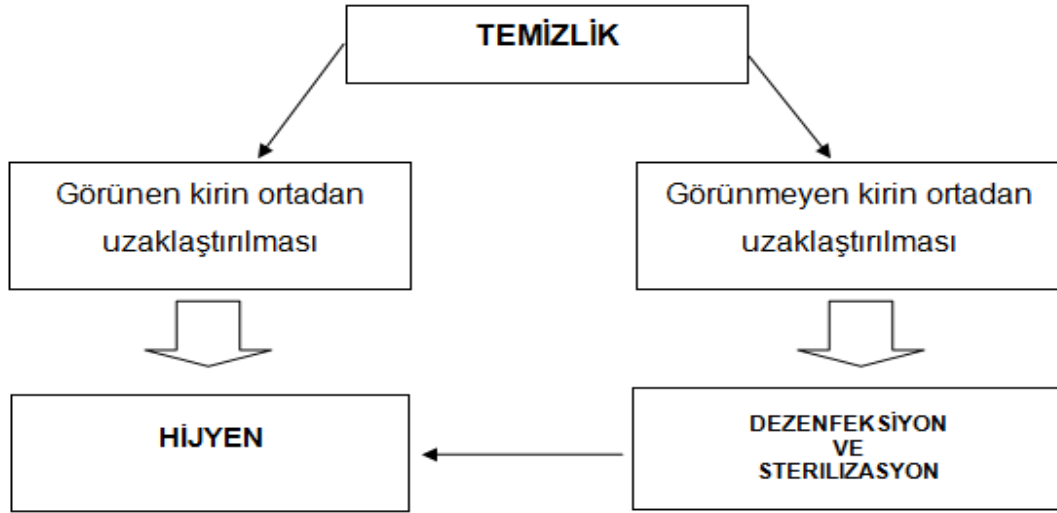
mekanların hijyenik olmasıdır. Bu nedenle gelen müşteriye hamama girmeden önce bulaşıcı hastalık taşıyıp taşımadığının sorulması gerekmektedir.

Bir işletme türü olarak hamamların da hijyen bakımından kusursuz olmaları gerekse de ne yazık ki bu konuya pek önem verilmeyen mekanlar da bulunmaktadır. Dolayısıyla bu mekanlarda, yukarıda sözü edilen hastalıklardan birine yakalanma ihtimali yüksek olacaktır. Zira insanlar temizlenmek ve sağlık bulmak amacıyla hamamlara gitmektedirler. Hijyen ve sanitasyon uygulamalarına gerekli hassasiyeti ve özeni göstermeyen hamam işletmelerinde insan sağlığını tehdit edici unsurların oluşması da kaçınılmaz olacaktır. (www.sizinti.com.tr, 07.04.2015). Bu nedenle hamama gelen insanların sıhhatli olması, hamamın yıkanma ünitelerine girmeden önce ön temizlik uygulamalarının yapılmasının sağlanması, işletmenin fiziksel ortam - araç ve gereçlerine dair temizlik ve bakım hizmetlerinin gerçekleştirilmesi gerekmektedir.

2.1.2.8. Bulaşıcı Hastalıklardan Korunma Yolları

Yukarıda sözü edilen hastalıkların bulaşabileceği mekanlardan biri de hamamlar olabilmektedir. Bu tür hastalıklardan hamam ziyaretçilerini korumaya yönelik birtakım önlemlerin alınması zaruridir. Söz konusu önlemlerde temizlik ve dezenfeksiyon işlemleri en başta gelmekte ve bu işlemler belirli aşamalar dikkate alınarak yapılmaktadır. Öncelikle kaba kirler kuru veya ıslak bir şekilde ortamdaki uzaklaştırılmaktadır. Daha sonra, sıcak su ve gerekiyorsa deterjan ile temizlik yapılmaktadır. Deterjan kalıntılarını önlemek için temizlik sonrası sıcak su ile durulama yapılmakta ve son olarak da onaylı dezenfektan maddeleri, kullanım prosedüründe belirtildiği şekilde uygulanmaktadır. Bu aşamada dezenfeksiyon sonrası içilebilir nitelikteki su ile durulama yapılmasına özen gösterilmektedir. Tüm bu işler, Sağlık Bakanlığı tarafından izin verilen kimyasallarla ve Sağlık Bakanlığı'nca yayımlanan mevzuat hükümleri doğrultusunda yapılmaktadır (Arık ve Konar, 2015, 18). Dezenfeksiyon, sterilizasyon ve temizlik işlemlerinin sırasıyla ve

prosedürlerine uygun olarak yapılması önemlidir. Şekil 8'de hijyen,dezenfeksiyon ve sterilizasyonun temizlikle olan ilişkisi verilmektedir.

Şekil 8. Hijyeni Sağlayan Temizlik, Dezenfeksiyon ve Sterilizasyon

Kaynak: Merdol, T., Beyhan, Y., Ciğerim, N., Sağlam, F., Tayfur, M. Baş M. ve Dağ, A. (2000). Sanitasyon/ Hijyen Eğitimi Rehberi. Ankara: Hatipoğlu Yayınevi. Kaynağından yararlanılarak şekil oluşturulmuştur.

2.1.2.8.1. Dezenfeksiyon

Dezenfeksiyon, cansız nesnelere üzerinde bulunan potansiyel patojenleri (hastalık oluşturan bakteri) yok eden fakat genellikle endosporları (bakteri hücresi içerisine yerleşmiş ısıya dirençli spor) yok etmeyen bir işlemdir. İngiliz Standartları Enstitüsü dezenfeksiyonu; bütün mikroorganizmaları öldüremeyen ancak belirlenen amaç doğrultusunda kabul edilebilir (sağlığa ve kolay bozulabilen eşyaların kalitesine zarar vermeyecek) düzeye indiren bir işlem olarak tanımlamaktadır (Eryılmaz ve Akın, 2008, 312). Mikroorganizmaları etkileme şekillerine göre dezenfeksiyon üç sınıfta derecelendirilmektedir.

Yüksek düzey dezenfeksiyon, (sporisit) özelliği olan kimyasallarla birlikte sterilizasyon için gerekenden (3 saat ve üzeri) daha kısa sürede (5-20 dakika) uygulanan, çok dirençli, bir kısım bakteri sporları dışındaki tüm mikroorganizmaları inaktive eden dezenfeksiyon şeklidir. Yüksek düzey dezenfektanlarla gerçekleştirilmektedir. Genellikle bakteriyel endosporlar hariç mikroorganizmaların tümünü 12 dakikada öldürebilen dezenfektanlar bu gruba girmektedir (Günaydın ve Gürler, 2008, 223).

Orta düzey dezenfeksiyon; Bakteri sporlarına etki göstermeyen, fakat mikobakteri, zarfsız virüs ve diğer mikroorganizmalara etkili olan dezenfeksiyon seviyesidir (Eryılmaz ve Akın, 2008, 312). Orta seviyeli dezenfektanlar, bakteri endosporları hariç tüberküloz basili ve diğer mikroorganizmalara etkilidir (Günaydın ve Gürler, 2008, 223).

Düşük düzey dezenfeksiyon; Bakteri sporu, mikobakteri ve zarfsız virüslere etkisiz olan, ancak bir kısım vejetatif mikroorganizmalar (bakterilerin beslenen ve çoğalan şekli) ve lipit zarflı (organik çözücülere duyarlı zarf yapısı) büyük virüslere (genellikle 10 dakikada) etkili olan dezenfeksiyon şeklidir. Düşük düzey dezenfektanlar, bakteri endosporları ve tüberküloz basiline etkili olmayan, vejetatif bakterilerin çoğuna, bazı mantar ve bazı virüslere 10 dakika etkili olabilen dezenfektanları kapsamaktadır (Günaydın ve Gürler, 2008, 223).

2.1.2.8.2. Sterilizasyon

Bir maddenin üzerinde ve içinde bulunan tüm mikroorganizmalardan arındırılma işlemine sterilizasyon denilmektedir. Bu işlemi uygulamak için kullanılan maddelere ise sterilizan adı verilmektedir. Sterilizasyon ve dezenfeksiyondan farklıdır. Dezenfeksiyonda yalnızca hastalık yapıcı ve zarar verici mikroorganizma ve canlılar hedef alınmaktadır. Sterilizasyonda ise ortamda veya eşyada bulunan tüm mikroorganizmaların yok edilmesi amaçlanır. Bu işlem sonrasında hastalık yapan ve yapmayan bütün mikroorganizmalar öldürülmektedir. Sterilizasyon işlemi uygulanan maddeler ve aletler için bu işlemin tamamlanması sonucunda tanımlama olarak steril

kelimesi kullanılmaktadır. Steril madde veya aletler paketi açılır açılmaz kullanılmalıdır aksi takdirde steril olma özelliğini kaybederler (Megep, 2007, 22).

İnsan sağlığını tehdit eden unsurların ortadan kalkmasını sağlayıcı yukarıda sözü edilen uygulamaların kurallara uygun bir şekilde gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Zira çeşitli amaçlarla turizm faaliyetlerine katılan kişiler bedensel ve ruhsal açıdan sağlıklarını yenileme ihtiyacı içerisindedir. Ancak bu kişiler için ziyaret edilen destinasyonlarda mevcut sağlıklı hallerini tehdit edecek unsurların bulunmaması önemlidir. Turizm sektöründeki hızlı gelişim, turistik ürünün kaliteli sunumunu ve hizmetlerin etkinliğini arttırmış, turizmde sağlık da bu yöndeki anlayışın tamamlayıcısı olmuştur. Gelişen ve gittikçe çeşitlenen turistik ürünler bağlamında da özgün bir değer olan Türk Hamamı ilgi çeken destek bir ürün olma özelliğine sahiptir. Her geçen gün ilginin arttığı Türk Hamamlarında da bulaşıcı hastalıklardan korunmaya yönelik önlemlerin alınması, hijyenin ve sanitasyonun sağlanması turist sağlığı açısından önemli olmaktadır. Ziyaretleri sonrasında temizleme ve temizlenme amacıyla kullanılan suyun ve kullanıcıya ulaşımındaki teçhizatın yanı sıra çalışan personelin, fiziksel koşulların, araç ve malzemelerin temizliğine dikkat etmek gerekmektedir. Ayrıca hamamı kullanan diğer kişilerden bulaşabilecek hastalıklardan ziyaretçilerin mikrop kapma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. Tüm bu konuların ihmali neticede ülke imajına zarar verebilecek durumlara neden olabilecektir.

2.1.2.9.Turizm ve Sağlık

27 Eylül - 1 Ekim 1999'da Santiago Şili'de Dünya Turizm Örgütü (DTÖ) 13. Genel Kurul Toplantısı yapılmış, bu toplantıda turizm hakkı ve turistik hareket özgürlüğü onaylanmıştır. Turizmin insan sağlığına hizmet eden temel gereksinim olduğu öngörülmüştür. Turizm ve sağlık arasındaki yakınlığa baktığında bu durum "turizm insan sağlığına hizmet eden temel bir gereksinimdir" ve "sağlıksız turizm olmaz" deyişiyle ifade edilebilmektedir.

Sağlık, turizmde kalitenin göstergesi ve dışa yansıyan görünümüdür (Koyunoğlu, 2003, 18).

Turizmin hem insan sağlığı üzerinde olumlu etkileri hem de insan ve çevre sağlığı üzerinde yoğun etkileri bulunmaktadır. Bu nedenle turizmin, turistik tesise, çevresine, turizm ve sağlık çalışanlarına, yöre halkına ve turistlere etkilerinin araştırılması, sorunların tespit edilmesi ve önlemler alınması giderek önemli hale gelmiştir (Koyunoğlu, 2003, 18). Turizm hareketleri uygun bir biçimde ve uygun ortamlarda yapılmadığı takdirde turizm; kişi, toplum ve insanlık sağlığına büyük zararlar da verebilmektedir (Turizm Sağlığı Eğitim Kitabı, 2011, 5).

Herhangi bir madde, olgu veya olayın, insan sağlığı ile olan ilişkisi dört şekilde olabilir. Birincisi, doğrudan hastalık etkeni olma; ikincisi, etkene yardımcı olarak, hastalığın oluşmasını kolaylaştırma (predispozan faktörler); üçüncüsü, hastalığın yayılmasına neden olarak hastalığın sıklığını artırma ve dördüncüsü, hastalık seyrini (prognozu) etkilemedir. Herhangi bir madde olgu ya da olayın, insan sağlığı üzerinde hangi şekilde herhangi birine sahip olması halinde insan sağlığı tehlikeye girmesi beklenmektedir (Turizm Sağlığı Eğitim Kitabı, 2011,5; Akdur, 2015, 175).

Turizm, kişiler ve toplumlar için birçok bakımdan önemlidir. Buna karşılık turizmde hijyen kurallarına uyulmaması ve bu yönde gerekli önlemlerin alınmaması halinde hastalıkların oluşmasına ve yayılmasına neden olmaktadır.

2.1.2.10. Turist Sağlığı

İkamet ettiği yerden başka bir yere tatil amaçlı giden turistlerin seyahat halindeyken gelişen hastalıklarda sağlık hizmeti almak zorunda kalmasına “turistin sağlığı” denilmektedir (www.saglikturizmi.org.tr, 11.04.2015). Sağlıkla ilgili tanımlara bakıldığı zaman ilk tanımların “hasta olmayan insan sağlıklıdır” şeklinde son derece basit olarak yapıldığı görülmektedir. 1900’lü yılların başından itibaren çeşitli bilimler, kendi perspektifleri ile sağlık ve hastalık kavramlarının tanımlamalarını yapmaya çalışmışlar; bazı tanımlarda

fiziksel ve biyolojik alana vurgu yapılırken, bazı tanımlarda psikolojik, bazılarında da sosyal alana vurgu yapılmıştır (Tekin, 2007, 22).

Bu kapsamda Dünya Sağlık Örgütü tarafından “sağlık sadece hastalık ve sakatlığın olmayışı değil, bedence, ruhça ve sosyal yönden tam iyilik halidir.” şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanım da bedence ve ruhça iyilik hali sağlığın bilinen yönüdür. “Sosyal yönden tam iyilik hali” insanın beden ve ruhen iyi olmasının temel koşulu olarak ele alınmıştır (www.ttb.org.tr, 10.04.2015). Bu tanım, sağlığın tek boyutlu değil, çok boyutlu bir olgu olduğunu vurgulamakta ve sağlığı bütüncül bir yaklaşım ile ele almaktadır.

Turist sağlığı, turistlerin birey ve grup olarak hem sağlık ihtiyaçlarını, koruyucu, tedavi edici olarak hem de kişisel hijyeniyle ilgili bütün ihtiyaçlarını kapsamaktadır. Turist sağlığı için dinlendirici ve eğlendirici bir ortam hazırlanmasından ve gürültü dahil olmak üzere çevre kirliliğinin önlenmesinden turistlerin temel hijyenik gereksinimlerinin sağlanmasına kadar birçok konuyu kapsamaktadır (Ak ve Sevin, 2000, 92-93).

Turistik bir bölgenin sağlık ve turist sağlığı uygulamalarıyla ilgili sorunları genel sağlık sorunlarından ayrı bir olgu olarak ele alınamaz. Bu problemlerin boyutu ülkenin genel sağlık sistemiyle ilgili düzensizliklerinden önemli oranda etkilenmektedir. Söz konusu bu düzensizlikler; aşı ile korunulabilecek hastalıkların çözümlenmemiş olması, yetişmiş eleman eksikliği, sağlık alt yapısındaki eksiklikler, turistlerle iletişim kurulabilecek sağlık birimleri ve elemanlarının olmaması, acil bakım hizmetlerinin yetersizliği, sağlık kuruluşları ile yerel yönetimler arasındaki iletişim ve iş birliği eksikliği sorunu, çevre sağlığı hizmetlerinin tam olarak sağlanamaması şeklinde belirtilmektedir. Turistlerin karşılaştığı sağlık risklerinin en önemlilerin başında gıda güvenliği gelmektedir. Yeterli sayıda ve nitelikte denetim biriminin ve elemanının olmaması, laboratuvar değerlendirme yetersizlikleri de önemli sağlık risklerindedir. Ülkeye yönelik diğer genel sorunlar ise, sağlık ve genel eğitim düzeyinin düşük olması, çevre bilinci, çevre sağlığı ile ilgili önlemlerin alınıp alınamaması, gerekli altyapının ve asgari hijyenik koşulların sağlanıp sağlanamamasıdır (Güler ve Çobanoğlu, 1994, 33; Steffan, 1987, 86-88).

Türkiye'de turistlerin sağlık sorunlarının belirlenmesine yönelik ilk çaba 1988 yılı turizm sezonunda Antalya'da yapılan bir anket çalışmasıdır. Bu çalışmanın amacı, turistlerin Türkiye ile ilgili yakınma nedenlerinin belirlenmesi ve sağlık kayıtlarının değerlendirilmesidir. Burada elde edilen sonuçlara göre; sağlık sorunlarının başında bulaşıcı hastalıklar gelmektedir. Daha sonra Turizm Bakanlığı tarafından 1994,1996,1998 yıllarında "Yabancı Ziyaretçi Anketi" yapılmıştır. Bu anketlerde sağlıkla ilgili soruların cevaplarına göre; Türkiye'ye gelen ziyaretçilerin karşılaştıkları sağlık problemlerini başında bulaşıcı hastalıklar gelmektedir (Evcı ve Tezcan, 2005, 316).

2.1.2.11. Turizm Sektöründe Çalışanların Sağlığı

Turizm sektöründe çalışan bireylerin sağlığı da turist sağlığı açısından en önemli konuların başında yer almaktadır. Çünkü; hizmet, bakım, beslenme, seyahat acenteleri, turizm ve tanıtım, rekreasyon vb. alanlarda çalışan kişilerin sağlığı turist sağlığı ile çok yakından ilişkilidir. Turizm sektöründe çalışan kişiler bulaşıcı hastalıkların taşıyıcısı olmaları durumunda başka birine kolayca bulaştırabilme özelliğine sahiptir. Bu kişilerin turistlerle yakın ilişki içerisinde bulunmaları, yakınlık kurabilme ihtimallerinin olması, iletişime geçebilme kolaylıkları gibi nedenler birçok bulaşıcı hastalığın hem kendi ülkelerine hem de gelen turistler aracılığı ile diğer ülkelere yayılmasında önemli etken olmaktadır. Bu kişiler bazı etkenlerin taşıyıcısı durumunda olabilecekleri gibi hastalığa yakalanmamış fakat inkübasyon (kuluçka) dönemi içerisinde olabilirler. Dolayısıyla bu kişiler karşılaştıkları yüzlerce turiste bu hastalıkları bulaştırabilirler (Passini,1989:80; Güler ve Çobanoğlu, 1994, 33).

Turistik işletmeler ve yetkili kuruluşlar çalışan personelinin her kademedede sağlık eğitiminden geçirilmelerini ve kendi sağlıklarını koruma sorumluluğu almalarını sağlamak zorundadır. Turistle doğrudan temas etme durumunda olan çalışanlara özel eğitim programlarının içerisinde temel hijyen kurallarının öğretilmesi çok önemli bir yer tutmaktadır. Turizm alanında çalışanların sağlık kayıtlarının düzenli olarak tutulması, gerekli

değerlendirmelerin zamanında yapılması ve epidemiyolojik değerlendirmeler ışığında alınması gereken önlemlerin yerine getirilmesi sorunların çözümü için ilk adımı oluşturmaktadır. Epidemiyolojik değerlendirmeler, sağlıkla ilgili olayları tanımlamaya ve görülme sıklığını ölçmeye, kazaların veya hastalık nedenlerini inceleyen çözümleyici çalışmalar yapmaya, uygulanan sağlık hizmetinin ya da programlarının etkinliğini ölçmeye ve değerlendirmeye yönelik çalışmalardır (Güler ve Çobanoğlu, 1994, 33).

2.1.2.12. Turizm Sağlığı İle İlgili Kuruluşlar

Turistlerle ilgili ilk düzenlemeler İlk ve Orta Çağlarda bulaşıcı hastalık taşıyanların kentlere ve kale surlarına girmelerinin yasaklanmasıyla başlamıştır. Orta Çağda Rodos'a ve Venedik'e gelen gemiler bir hastalık taşıdıkları takdirde 40 gün açıkta bekletilirdi. 40 gün İtalyancada "Quarantina Giorni" demektir. Bu terim karantina teriminin kökenini oluşturmaktadır (Güler, 1989, 3-8). Venedik Cumhuriyeti karantina ile ilgili ilk yasal düzenlemeyi 1377 yılında oluşturmuştur. Dünya Sağlık Örgütü tarafından yayınlanan Uluslararası Sağlık Tüzüğü'nün (International Health Legislation) 86. maddesi ile turistlere uluslararası aşı sertifikası zorunluluğu getirilmiştir. Söz konusu tüzükte bazı bulaşıcı hastalık salgınlarıyla ilgili olarak da alınması gereken önlemler belirtilmiştir (Jong, 1989; Güler ve Çobanoğlu, 1994, 61-63).

İtalya'da, turist hekimliği ve turist sağlığı merkezi 1983 yılında Rimini kentinde kurulmuştur. (Tourist Medicine and Tourist Health Centre). Bu merkez Aralık 1988 yılında turist sağlığı ve hekimliği ile ilgili Dünya Sağlık Örgütü'nün işbirliği yaptığı kuruluş haline gelmiştir. Bu merkez, bütün ülkelerin işbirliğini sağlayacak uluslararası bir turist sağlığı ve hekimliği merkezi oluşturmaya ve bu konularda iş birliğini sağlamaya çalışmaktadır. Bu kuruluşun genel amaçları şöyle sıralanabilmektedir (Güler ve Çobanoğlu, 1994, 61-63):

- Turistlerde bulaşıcı ve diğer hastalıkları tarama,
- Turist sağlığı ve turist hekimliği ile ilgili bilgi sağlama,

- Turizm sağlığı ile ilgili önceliklerin belirlenmesi,
- Başlıca sağlık sorunlarının önlenmesine yönelik stratejilerin belirlenmesi,
- Turist sağlığının iyileştirilmesi,
- Ulusal ve uluslararası sağlık personelinin turist sağlığı ve turist hekimliği ile ilgili olarak eğitime ve organize etme,
- Turist sağlığı ve hekimliği ile ilgili danışmanlık,
- Yıllık toplantılar,
- Bulaşıcı olan ve olmayan hastalıkların epidemiyolojisi, çevre sağlığı, gıda sağlığı, yasal düzenlemeler ve ilgili diğer konularda araştırma,
- Turist sağlığı ve hekimliği ile ilgili yayın organı çıkartılmasıdır.

Türkiye'deki uygulamalara bakıldığı zaman 1841 yılında İstanbul'da karantina kurulu oluşturulduğu görülmektedir. Bu süreçte Kuleli Askeri Lisesi ilk Tahaffuzhane (koruma evi), Kız Kulesi ise tecrid yeri (açıkta bırakılan yer) olarak kullanılmıştır. İlk önce Ticaret Bakanlığı'na bağlı olarak kurulan karantina idaresi daha sonralarda Dışişleri Bakanlığına bağlanmıştır. Merkezi İstanbul'da bulunan karantina idaresinde 14 üyesi Avrupalı ve 7 üyesi Türk olan bir yönetim kurulu (Meclis - i Kebir) oluşturulmuştur. 1914 yılından sonra bu kurum kalkmış ve Hudut Sıhhiyesi Müdüriyeti kurulmuştur. Birinci Dünya Savaşından sonra Sıhhiye Umum Müdürlüğü kanalıyla Dahiliye Vekaletine bağlanmıştır. 1850, 1851 ve 1866'da üç uluslararası karantina kurulu toplanmıştır. Sonuncusu İstanbul'da toplanmış ve Hindistan'da karantina idaresinin kurulması kararlaştırılmıştır. Aynı zamanda tecrit süresinin 10 güne çıkartılması, karantina rüsumu (vergi) alınması da karara bağlanmıştır. Cumhuriyetten sonra Karantina İdaresi Sağlık Bakanlığına bağlanmış ve adı değişmiştir. Lozan Anlaşması'nda karantina ile ilgili hükümler bulunmaktadır (Güler ve Çobanoğlu, 1994, 61-63; Evcı ve Tezcan, 2005, 317).

Umumi Hıfzıssıhha Kanununda bulaşıcı hastalıklarla ilgili olarak alınması gereken önlemler üzerinde durulmaktadır. "Hudutlar ve Sahiller Sıhhi Muhafazası" başlığı altındaki 29-56 maddeler daha çok dışarıdan ülkeye salgın hastalıklar girmesini önleyici hükümler içermektedir. Türkiye'de DST'nin 2 nolu nizamnamesinin tasdiki hakkında kanun" 6368 sayı ve

19.03.1954 tarihli resmi gazetede Uluslararası Sağlık Tüzüğü'dür olarak yayınlanmıştır. Günümüzde halen Uluslararası Sağlık Tüzüğü olarak değişikliğe uğrayan maddelerle devam etmektedir (Güler ve Çobanoğlu, 1994, 61-63).

1990 yılında, Turizm Sağlığı Derneği aktif hayata başlamıştır. 1994'te Turist sağlığı araştırması yaptırılmış ve 1996 yılında sağlıkla ilgili 7 soru eklenerek "Yabancı Ziyaretçiler Anketi" uygulanmıştır. 1997 ve 1998 yıllarında da bu çalışmalara devam edilmiş ancak, anketin maliyetinin artması nedeniyle sorular ikiye düşürülmüştür. 1999 yılında Sağlık Bakanlığı'nda Turizm Sağlığı Şube Müdürlüğü kurulmuş ve 2000 yılında "Sağlık Turizmi ve Turizm Sağlığı Projesi" başlatılmıştır (Evcı ve Tezcan, 2005, 317).

Bu tarihsel gelişimin dışında günümüzde turist sağlığı hizmetleri ile yükümlü birçok kuruluş vardır. Türkiye'de Kültür ve Turizm Bakanlığı, Sağlık Bakanlığı, Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı, Diyanet İşleri Bakanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı, Orman Bakanlığı, valilikler, belediyeler, üniversiteler gibi kamu kuruluşlarının yanı sıra seyahat acenteleri ve tur operatörleri, konaklama tesisleri ve medya gibi özel kuruluşların turist sağlığı konusunda yükümlülükleri bulunmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü ve Dünya Turizm Örgütü de bu konuda önemli yere sahip uluslararası örgütlerdendir (Koyunoğlu, 2003, 89-11).

Bu kuruluşların hepsinin özünde "turist sağlığı" ele alınmaktadır. Doğa, çevre, ulaşım, altyapı, sağlık, güvenlik, gıda güvenliği, hijyen, tüketicinin korunması ve sigorta gibi konular turist sağlığı içerisinde yer alan konular arasında bulunmaktadır.

2.1.2.13. Turizm Sağlığı İle İlgili Yasal Düzenlemeler

Türkiye'de turizmin ülke ekonomisinde önemli bir yere sahip olması, turist sağlığını da göz ardı edilemez hale getirmektedir. Bu sebeple turist sağlığıyla ilgili çeşitli yasal düzenlemeler yapılmıştır.

2634 Sayılı Turizm Teşvik Kanunu

Turizm arzının gelişmesi açısından 1982 yılında yürürlüğe giren Turizm Teşvik Kanunu, Türk turizminin gelişmesini sağlayan başlıca kanunlardandır. Bu kanunun amacı; turizm sektörünü düzenleyecek, geliştirecek, dinamik bir yapı ve işleyişe kavuşturacak tertip ve tedbirlerin alınmasını sağlamaktır. 2634 sayılı bu kanun gereği, çevre sağlığının korunmasına önem verilerek turizm kentlerinde içme ve kullanma suyu, kanalizasyon, atık su arıtma, çöp toplama tesisleri yapımı veya yaptırımı vb. çalışmalar gerçekleştirilmektedir (Koyunoğlu, 2003, 115).

2872 Sayılı Çevre Kanunu

Bu kanunun amacı, "bütün canlıların ortak varlığı olan çevrenin, sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda korunmasını sağlamaktır." Ülkenin bitki hayvan ve doğal zenginliklerinin korunması ve ekolojik dengeyi bozan atık ve artıkların çevreye zarar vermeyecek şekilde bertarafı ile çevre kirliliğinin önlenmesi tedbir alınması hükmüne bağlıdır (www.mevzuat.gov.tr, 14.04.2015).

1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu

1593 Sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, sağlığa zarar veren hastalık ve sağlığı tehdit eden diğer unsurlarla mücadele, bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı önlem alma, sağlık ve hijyen koşullarına uyulması ve benzeri konularda turist sağlığı açısından önemli yükümlülükler getirmektedir (Koyunoğlu, 2003, 115).

"Sağlık koşullarına uygun olmayan ve hastalık bulaşmasına araç olduğu görülen otel, han ve diğer misafirhaneler her türlü sakıncaları giderilinceye kadar kapatılır" ve "eğlence ve toplantı yerleri ile hamamlarda halkın sağlığını korumak için belediyelerce ilan edilen esaslara kısmen veya tamamen uyulmadığı hallerde bu gibi yerler kapatılır" getirilen yükümlülüklerdir (Güler ve Çobanoğlu, 1994, 21-22).

560 Sayılı Gıdaların Üretimi Tüketimi ve Denetlenmesine Dair Kanun Hükmünde Kararname

Bu kanun hükmünde kararnamenin amacı; gıda maddelerinin teknik ve hijyenik şekilde üretim, işletme, muhafaza, depolama, pazarlama ve halkın gereği gibi beslenmesini sağlamak, üretici ve tüketici menfaatleriyle, halk sağlığını korumak üzere, gıda maddelerinin üretiminde kullanılan her türlü ham ve yardımcı maddeler, mamul ve yarı mamul gıda maddeleri ile yan ürünlerinin özelliklerinin tespit edilmesi, gıda maddeleri üreten işyerlerinin asgari teknik ve hijyenik şartlarının belirlenmesi, denetiminin yapılması ve gıda maddeleri ile ilgili hizmetlere dair esas ve usulleri belirlemektir (www.saglik.gov.tr, 14.04.2015). Kanunda ülkenin genel sağlık durumu için önemli düzenlemeler olduğu gibi turist sağlığının korunması açısından da önemli yasal düzenlemeler bulunmaktadır (Koyunoğlu, 2003, 116).

Turizm Tesislerinin Belgelendirilmesine ve Niteliklerine İlişkin Yönetmelik

Turizm tesislerinde, her türlü tesisatın tasarımında, kullanılan yapı malzemelerinin seçiminde, suyun temizliğinde ve klorlanmasında, yiyecek-içecek maddelerinin hazırlanmasında, depolanmasında ve saklanmasında hijyen ve sağlık kurallarına uyulması, bu yönetmelikle düzenlenmiştir. Ayrıca, açık büfelerde yiyeceklerin bozulmasını engelleyecek soğutucu ve ısıtıcı gibi düzenlemelerin bulunması, tesislerde turist sağlığını tehdit eden hastalıkların oluşmasını önleyecek gerekli önlemler alınması, kapasitesi beş yüz yatak ve üzerinde olan konaklama tesislerinde sürekli doktor hizmeti bulunması, revir düzenlemesi gerekliliği belirten hususlar olmaktadır. Hamam, sauna gibi yerler için eğitilmiş personelin bulunması gerektiği de kanun içinde yer almaktadır (teftis.kulturturizm.gov.tr, 14.04.2015).

Türk Gıda Kodeksi Takviye Edici Gıdalar Tebliği

Bu tebliğin amacı; "Takviye edici gıdaların tekniğine uygun ve hijyenik şekilde üretim, hazırlama, işleme, muhafaza, depolama, taşıma ve piyasaya arzını sağlamak üzere ürün özelliklerini belirlemektir" şeklinde ifade

edilmektedir (www.mevzuat.gov.tr,14.04.2015). Bu kanunla gıda maddelerinin hijyen ve kalite kriterleri ile katkı maddeleri, bulaşanlar, ambalajlama, nakliye ve depolama metotları düzenlenmektedir.

Uluslararası Sağlık Tüzüğü

Turistler için büyük tehlike oluşturan salgın hastalıklara karşı alınacak önlemler Uluslararası Sağlık Tüzüğü ile düzenlenmiştir. Bu tüzüğe göre salgın halinde Dünya Sağlık Örgütü'ne (UNWTO) bilgi verilmesi, ulaşım araçları ile hareket ettikleri ve vardıkları yerlerin temizliği, sağlık koşullarının ve ekiplerinin sağlanması ve ülkeye giriş ve çıkışta hastalık türlerine göre alınacak önlemler düzenlenmiştir (Koyunoğlu, 2003, 121).

2.1.2.14. Turist Sağlığı İle İlgili Olarak Alınması Gereken Önlemler

Turist sağlığının korunması için tatil öncesinde ve sonrasında gerekli önlemler alınmalıdır. Güler ve Çobanoğlu (1994), turist sağlığı ile alınacak önlemleri; sağlık kuruluşlarınca, turistlerce ve resmi kuruluşlarca olmak üzere aşağıdaki gibi açıklamaktadır.

Güler ve Çobanoğlu (1994), sağlık kurulunca alınacak önlemler açısından, özellikle izole bölgelere gidecek olan turistlerin sağlık kuruluşlarınca ayrıntılı muayenelerinin yapılmasının yararlı olacağını, kronik hastalığı olanlar başta olmak üzere ayrıntılı sağlık bilgi formunu yanlarında taşımaları gerektiğini belirtmektedir. Eğer turistin yakasında ya da boynunda uyarı yazısı taşıması gereken bir hastalığı varsa bunun gittiği ülkelerin dilinde yazılmış olanlarla bir arada bulunmasının yararlı olacağını vurgulamakta ve söz konusu bilgi formunda en az aşağıdaki bilgilerin bulunması gerektiği üzerinde durmaktadır. Bunlar;

1. Uluslararası aşı sertifikası,
2. Gerek ticari gerekse jenerik ismi ile kullanmakta olduğu ilaçlar, kullanım şemaları, dozlar,

3. Kan grubu,
4. Kronik hastalıkların dökümü (gerekirse EKG si birlikte bulunmalıdır),
5. Bilinen ilaç alerjileri,
6. Gerekirse ülkesinde kendisi için konsülte edilebilecek hekimin ismi ve telefon numarası,
7. Eğer turistin yurt dışında naklini gerektirecek bir sorunu varsa bu konuda ilgilenecek bir yakınının ismi ve telefon numarası,
8. Varsa sağlık sigortası ve kapsamı olarak belirtilmektedir.

Turistlerce alınacak önlemler açısından, turistlerin herhangi bir ülkeyi ziyaretten önce o ülke hakkında sosyal, kültürel ve örgütsel özellikler hakkında bilgi sahibi olmaları gerekmektedir. İzole ve gelişmemiş bölgelere yapılacak yolculuklarda gerekli ilk yardım çantası alınmalıdır. Ayrıca turistin yanında şapka, güneş gözlüğü gibi uygun giyeceklerle eğer gerekiyorsa termos, yangın söndürücüsü, uyarı ve imdat işareti veren araçlarda bulunmalıdır. Ülke dışına çıkılmadan önce o bölgede endemik aşı ile korunulabilir hastalıklara karşı aşılanmalıdır. Turistlerin ülkelerin döndüklerinde, karşılaşılabilecekleri bütün sağlık sorunlarında devamlı kendilerini izlemekte olan sağlık kuruluşuna başvurarak tanı ve tedavi olanaklarını araştırması gerekmektedir. Turistlerin gittikleri ülkelerde yapılan sağlık müdahaleleriyle ilgili bilgileri, reçete örneklerini ve kayıtları da yanlarına almaları yapılacak değerlendirmeleri kolaylaştıracaktır.

Resmi kuruluşlarca alınacak önlemler de ise, turistler genel ve özel olarak bilgilendirilmelidir. Genel bilgiler; çevre değişimi, ev dışında yeme zorunluluğu, yolculuk stresi, iklim değişimi ve etkileri, yaşam biçimindeki değişiklikler, cinsel yolla bulaşan hastalıklar gibi konuları kapsmalıdır. Hijyenik bilgiler arasında hastalıkların bulaşma yolları üzerinde özellikle durulmalıdır. Hepatit B'nin çiğ yenen deniz yiyecekleri ile bulaşabilme riski bu tip bilgilenebilir örnek verilebilir. Özel olarak verilecek bilgiler ise başlıca o coğrafi bölgeye özgü sorunlardır. Gittiği ülkede dikkat edilmesi gereken kültürel ve hijyenik kurallar konusunda bilgilendirilmelidir. Gidilen ülkenin sağlık sistemi, olanakları, sistemden yararlanma koşulları, ülkelerde ilk yardım ve kurtarma eğitim düzeyi, özel, ulusal ve uluslararası sigorta

sistemleri açıklanmalıdır. Turistlerin özellikle gelişmiş ülke turistlerinin en önemli sorunlarından birisini sigorta oluşturmaktadır. Çünkü sağlık sigortaları bazı bölgeleri kapsamamaktadır. Belirli bir yaşın üzeri sigortalanmamaktadır.

Gebelik riski, AIDS, bazı tehlikeli etkinlikler (su altı sporları), daha önceden var olan tıbbi sorun, uzun süreli hastalıkların tedavisi, dental ve göz sorunları, terörizm, saldırı, yerel kitle hareketleri sigorta kapsamı dışında tutulmaktadır. Tek bir gezi ile ilgili olabilecek riskler kimi zaman sigortaya dahil edilmez. Turistlerin bu durumlar hakkında bilgilendirilmesinin yanı sıra bu gibi sorunları uluslararası düzeyde çözebilecek çabaların artırılması önemlidir.

Sigorta şirketleri turist sağlığı konusunda sigortacılık uygulamaları ile ilgili olarak uluslararası iş birliğine özendirilmelidir. Turistlerin çoğu enterik (bağırsak ile ilgili olan) hastalıklar gibi bazı sağlık sorunlarıyla ilgili yakınmaları ortaya çıkmadan geri dönebilirler. Ancak yetersiz tedaviye bağlı taşıyıcılık olabilir. Ayrıca kuluçka dönemi içerisinde geri dönebilir. Tanı zorluğu olan birtakım hastalıklara yakalanmış olabilirler. Ülkeler sık ziyaret edilen bölgelerdeki sağlık sorunları ile ilgili olarak kendi sağlık görevlilerini ve tanı kuruluşlarını uyarmalı ve bilgilendirmelidirler. Yolculuk sonrası sağlık sorunu ile gelen hastadan nereye gittiği ne yaptığı, hangi aşlarının bulunduğu öğrenilmelidir. Kültürler, dışkı ve kan muayeneleri yapılmalıdır. Dışkı muayenelerinin tek bir değerlendirmede sonuç vermeyebileceği unutulmamalıdır. Ayrıca ülkeye dönen turistlerin değerlendirmeye elverişli bir anket formu ile yurt dışında karşılaştıkları sağlık sorunlarının sorgulanması önemli ipuçlarının elde edilebilmesini sağlayacaktır.

2.2. İlgili Araştırmalar

Bu bölümde ile ilgili Türk Hamamları ve hijyen- sanitasyon konularında daha önce yapılmış olan çalışmalar taranmış ve aşağıdaki gibi özetlenmiştir.

2.2.1. Türk Hamamları İle İlgili Araştırmalar

Özcan (2011) tarafında yapılan çalışmada, İzmir ilinin Ödemiş ilçesine bağlı Birgi kazasında bulunan ve önemli yapılardan biri olan Çukur Hamam'ın özgün mimari yapısını ve kültürel değerlerini, hazırlanacak restorasyon projesi ile bulunduğu çevreyi kentin sosyal yaşamına tekrar katarak ayakta kalmasını sağlamayı amaçlamıştır. Bu çalışma kapsamında, yapı ve çevresi 3D lazer tarayıcı kullanılarak detaylı bir şekilde belgelenmiştir. Yapılan tarihi araştırma ve karşılaştırmalı çalışmada yapının özgün durumu araştırılmıştır. Toplanan bilgilerin ışığında, yapının fiziksel varlığının korunması ve özgün unsurlarının ortaya çıkartılmasını sağlayacak müdahale kararlarını içeren bir restorasyon projesi hazırlanmıştır.

Erdoğan ve Aslan (2015), Alanya'daki Türk Hamamlarına sahip otellerde lejyoner hastalığının görülme durumu üzerine bir araştırma yapmışlardır. Çalışmada, toplamda Türk Hamamı bulunan 52 otelden 135 su numunesi 100ml'li steril kaplara alınarak incelemeye gönderilmiştir. Çalışmanın sonucunda 52 otelin 11 tanesinde ve 125 numuneden 18'inde lejyoner hastalığı yapıcı bakteri tespit edilmiştir. Lejyoner hastalığı, Legionella pneumophila olarak adlandırılan bakterinin neden olduğu bir akciğer enfeksiyonudur. Lejyoner hastalığı, bakteri klima sistemlerinin yanı sıra otel, hastane vb. büyük yapıların su sistemlerinde de (soğutma kuleleri, su depoları, su dağıtım kanalları) bulunabilmektedir. Otel içerisinde bulunan hamamlar da görülebilmektedir (Kantaroğlu, 2006, 53).

Gökuğur, Karabay ve Koçoğlu (2006), sağlığı korumak için önemli yere sahip olan yüzme havuzları ve hamamların nemli ortamlar olduğu için cilt enfeksiyonu ve mantar yayma riskinin büyük olduğunu vurgulamıştır. Buna rağmen hamamların florasına daha önce hiç bakılmadığı fark edilerek bu çalışma yapılmıştır. Bolu'da halka açık aktif çalışan iki hamamdan numuneler alınmıştır. Bu numuneler incelendiğinde paylaşılan araçların mantar enfeksiyonu kaynağı olduğu bulunmuştur.

XIX. yüzyılın ortalarında İngiltere'de, Türk Hamamı duyumları oldukça artmış ve bu hamamların popüleritesi büyümüştür. Nüfusun tüm kesimleri

arasında Türk Hamamında masaj olağanüstü bir hızla kabul görmüştür. Kandela (2000) çalışmasında İngiltere Viktorya'da Türk Hamamlarının yükselişi ve düşüşünü konu alınmıştır.

Castiglia ve Bevilacqua (2008), Elbasan'da Osmanlı döneminden kalma iki hamam mimari ve geometrik olarak incelenerek karşılaştırması yapılmıştır. Bu hamamlarda farklı tonoz türlerinin ve çok sayıda benzer süslemelerin olduğu görülmüştür. Bu çalışmada mimari yapıların insanlara zevk ve huzur verdiği işaret edilmektedir.

Bozok ve Köroğlu'na (2009) göre, teknolojik, ekonomik, sosyal ve kültürel alanda oluşan değişiklikler, isteklerin ve beklentilerin değişmesine neden olmuş ve farklı ürünleri arama ihtiyacını doğurmuştur. Turist profilinde oluşan değişiklikler ve müşterilerin eğilimleri turizm sektörünü isteklere göre ürünlerin kaçınılmaz olarak geliştirilmesine yöneltmiştir. Dolayısıyla müşterilerin beklenti ve ihtiyaçlarını karşılamak için ve değişen taleplerdeki farklılıklara uygun alanlarda yeni turizm şekillerinin geliştirilmesi üzerinde durulan önemli bir konu haline gelmiştir. Kültürel turizm bağlamında Türk Hamamları, geçmişten günümüze uzanan en ilginç turizm ürünü ve hizmeti olmaktadır. Söz konusu çalışmada rekabetçi turizm ürünü olarak geleneksel Türk Hamamlarının efektif pazarlama stratejilerinin belirlenmesini vurgulanmıştır. Bu amaçla Rus turistler üzerine bir araştırma yürütülmüştür. Söz konusu turistlerin hamamları tercih etme nedenleri, yararlanılan hizmetler hamamların çekici özellikleri gibi belirli sorular katılımcılara sorulmuştur. Araştırma sonucunda farklı stratejiler önerilmiştir.

Doğan, Kocaman ve Tekin'in (2011) yaptıkları araştırmanın amacı, turizm sektöründe önemli bir yere sahip olan Türk Hamamlarının sektöre etkisini ve müşteri memnuniyetinin belirlenmesi yönünde olmuştur. Araştırma sonucunda hijyen, personel yeterliliği ve taciz olaylarının önüne geçilmesi konusunda eksikliklerin bulunduğu ve bu eksiklikler ortadan kaldırıldığı takdirde Türk Hamamlarının dünyada ayrıcalıklı bir yere sahip olabilecek özgün yapılar olduğu ortaya konulmuştur. Bu sonuçlara göre hamamlara gerekli önem verildiği ve özen gösterildiği takdirde turizmde Türk Hamamlarının bir marka unsuru olabileceği düşünülmektedir.

Bozok'a (2006) göre, hamamlar Türk milli kültürünün oldukça renkli bir parçası olma özelliğini göstermektedir. Kısmen değişikliğe uğramış olsalar dahi halen varlıklarını devam ettirmektedirler. Orijinal Türk Hamamlarının yanı sıra termal tesisler, sağlık ve güzellik merkezleri ve diğer konaklama işletmeleri bünyesinde açılan hamam üniteleri oldukça ilgi görmektedir. Çalışmada, Türk Hamam geleneklerinin turizme uygulanışı üzerinde durulmuştur. Araştırma, Bursa il merkezinde bulunan turizm işletme belgeli iki, üç, dört ve beş yıldızlı tesis ile belediye belgeli tesislere uygulanmıştır. Türk Hamamının mimari ve kültürel bakımdan gerekli donanımına sahip olması ve de oldukça ilginç bir ürün olma özelliğine rağmen, "*hamam*"ların, kültür ve kaplıca turizmi türleri arasında daha çok üzerinde durulması ve önem verilmesi gereken bir konu olduğu belirtilmiştir. Böylece Türk Hamam geleneklerinin yaşatılması, kültürel mirasa sahip çıkılması ve yabancı ziyaretçilerin gün geçtikçe ilgisini daha çok çeken bir turistik ürün olma özelliğinden de faydalanarak ülke turizmine yaptığı katkıyı arttırmanın mümkün olabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Türk Hamamlarının günümüz spa & wellness mekânlarına etkilerini ortaya konmak amacıyla Başa (2009) tarafından bir çalışma yapılmıştır. Çalışmada öncelikle Türk Hamam kültürü ve Türk Hamamının iç mekan özellikleri incelenmiştir. Daha sonra günümüz yaşam şartları ve teknolojinin getirdiği değişimler sebebiyle Türk Hamamlarının nasıl modernize edilerek spa & wellness kavramının içine girdiği anlatılmıştır. Çalışmada Türk Hamamlarının mekânsal oluşumları artık Türkler'de yeni bir eğilim olan spa & wellness kavramı üzerinden gerçekleşmektedir sonucuna ulaşılmıştır.

Türkan'a (2009) göre Türkler'de hamam çevresinde oluşan kültür, hamamın atasözlerinden, deyimlere, halk hikâyesi, efsane ve masallara kadar sayısız halk yaratmasına konu olmuştur. Antik çağlardan günümüze uzanan çizgide hamamlar, günlük yaşamın önemli bir noktasında yer almışlardır. Çalışmada bu yapılar, yıkanma gibi gerekli bir ihtiyaca cevap vermenin yanında insanlar arası iletişim, eğitim, sağlık, spor, dinlenme ve eğlence gibi daha birçok hizmeti de sağlayarak çeşitli cinsiyet, yaş ve türden sosyal grupların bir araya geldikleri önemli mekânlar olduğu sonucuna

ulaşmıştır. Çalışmada Türk Hamamlarının masallardaki işlevleri de anlatılmıştır.

Karagülle vd. (2011), hamamın sağlık etkileri üzerine bir çalışma yapmış, hamamların fizyolojik olarak rahatlama sağladığı sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca geleneksel olan bu hamamların, bireylerde tansiyonu ve solunum hızını düzenleyici bir etkiye sahip olduğu belirtilmiştir.

Tavukçuoğlu, Aydın ve Çalışkan (2011), tarihi Türk Hamamlarının kendine özgü akustik niteliklerini keşfetmek ve sahip oldukları özgün niteliklerini koruyarak işlevlerinin devamını sağlamak için kapsamlı araştırmalara ihtiyaç olduğunu düşünerek, yaptıkları bu çalışma ile XV.yy Osmanlı dönemi yapısı olan Diyarbakır'daki Kadı Hamamı ve Ankara'daki Şengül Hamamı'nın, son dönem onarımları ile birlikte ortaya çıkan akustik sorunlarını incelenmişlerdir. Bu çalışmada hamam yapılarının, iyi tasarlanmış akustik niteliklere sahip olduğunu belirterek sebebini ses yutma kapasitesi yüksek olan tarihi kireç sıvalarının kullanılmasına bağlamışlardır. Ses yutma özellikleri çok düşük olan çimento sıvaları ile yapılan bilinçsiz onarımlar sonucunda tarihi hamam yapılarının da, özgününde sahip oldukları iyi akustik niteliklerini kaybettiklerini vurgulamışlardır.

2.2.2. Hijyen ve Sanitasyon İle İlgili Araştırmalar

Kınacı ve Çetiner (2013) tarafından Gaziantep'te dört ve beş yıldızlı otellerin restoranlarında çalışan personelin kişisel hijyen uygulamaları üzerine bir alan araştırması yapılmıştır. Araştırmanın sonucunda özellikle erkek personelin hijyen konusunda yapması gerekenleri yeteri kadar yerine getirmediğini gösteren sonuçlara ulaşılmıştır.

Kozak (1997), kat hizmetleri departmanında hijyenin önemiyle ilgili bir çalışma yapmıştır. Kat hizmetleri departmanında hijyenin sağlanabilmesini için gerekli olanların, kişisel hijyen, su hijyeni, müşteri ve personel kullanım alanlarının hijyeni olarak üç başlıkta değerlendirmiştir. Sonuç olarak hijyenin sadece sağlık kurallarına uygun temizlik anlayışı değil aynı zamanda personelin giyimi, kullanım alanı rahatlığı, havalandırma, su, aydınlatma ve

malzeme seçimini de göz önünde bulundurmayı içeren önemli bir konu olduğunu belirtmiştir.

Fidan ve Ağaoğlu (2004), Ağrı ilindeki lokantaların alet-ekipman, çevre ve personel hijyeni yönünden durumunu araştırmıştır. Çalışmanın sonucuna ulaşmak için mikrobiyolojik analizler yapılmıştır. Sonuç olarak, kontrol edilen lokantaların genel hijyenik durumunun iyi olmadığı ayrıca personelin elleri ile alet-ekipman ve çevreden alınan örneklerde besin zehirlenmeleri yönünden önem taşıyan mikroorganizmaların saptandığı, bu iş yerlerinin tüketici sağlığı açısından potansiyel bir risk kaynağı oluşturabileceği düşüncesine ulaşılmıştır.

Ankara'da bulunan otellerdeki yiyecek içecek işletmelerinin hijyen durumlarını belirlemek amacıyla Şanlıer ve Hussein (2008) tarafından Ankara ilinde bulunan 12 otelde çalışan 150 mutfak personeli üzerinde yapılan çalışmada ise, hem mutfak şartlarının eksik olduğu hem de personelin hijyenik kurallara uymasında aksaklıklar görüldüğü sonucuna ulaşılmıştır.

Yüzme havuzlarında hijyen, sağlık ve güvenlik üzerine çalışma yapan De La Hoz ve Portes (2011) çalışmalarında, yüzme havuzlarının güvenlik konusunda ihlalleri bulunduğunu ve sağlık yönetmeliklerine uygun olmadığını, bu nedenlerle buralarda sağlık ve kullanıcı güvenliği açısından risklerin bulunduğunu belirtmişlerdir.

Teague, Johnston ve Graham (2014) çalışmasında, çocuk sağlığının su, sanitasyon, hijyen ve beslenme programına entegrasyonunu araştırmıştır. Başarılı bir entegrasyonun önündeki engellerin ve gerekli adımların belirlenmesi çalışmanın amacını oluşturmaktadır.

Lopašovský, Kunová, Bobkova, Zelenáková, Bobko (2013) fast-food restoranlarda profesyonel hijyen kontrolünü yapmak amacıyla bir çalışma yapmışlardır. Kontrol üç fast food restoranda yürütülmüştür. Numuneler sabah, öğleden sonra ve akşam olmak üzere on örneklem yerinden toplanmıştır. Sonucunda koliform bakterilerin varlığı, belirlenmiştir. 30 örneklemden ilk operasyonda 1 numunenin, ikinci operasyonda, 5

numunenin, üçüncü operasyonda ise 2 numunenin öngörülen değerlere uygun olmadığı görülmüştür.

Restoran işletmecilerinin hijyen açısından bilgi ve tutumlarını ölçmek amacıyla Läckö-Roto ve Nevas tarafından (2014) bir çalışma yapılmıştır. Araştırmacılar tarafından hijyen kontrolü yapılmış ve restoran işletmenlerine de anket uygulanmıştır. Gerçekleştirilen bu araştırma sonucunda restoran işletmenlerinin hijyen bilgisi, gıda hijyeni ve resmi gıda kontrol tutumları arasında pozitif bir korelasyon olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Prado D.B. vd. (2015) bir üniversite yemek tesisinde el hijyeninin uygulaması üzerine bir çalışma yapmışlardır. Bu çalışma el hijyeni üzerinde bir eğitim kampanyasının düzenlenmesini ve bu kampanyanın öncesinde ve sonrasında üniversite yemek tesisinde el hijyeni uygulamaları değerlendirilmiştir. Değerlendirme, sabah, öğleden sonra ve akşam vardiya sırasında günde dört saat ve toplamda 543 saat gözlem süresi içinde sonuçlanmıştır. Eğitim kampanyası öncesinde el hijyenine bağlılık oranı düşük ve tekniğini uygulayabilmede genel bir başarısızlık olduğu ortaya koyulmuştur. Eğitim kampanyasından sonra el hijyeni bağlılık önemli bir artışa neden (8% karşı % 38; $P < 0.001$) olmuştur. Bu kampanya sonrasında el hijyeni için harcanan zaman önemli ölçüde artmasına rağmen, yine de bu zamanın yeterli olmadığı belirlenmiştir.

Avrupa'da, değerlendirmeye tabi halk sağlığı programlarının oranı oldukça fazladır. Bu nedenle Latham vd. (2014) Avrupa Hastalık Önleme ve Kontrol Merkezi müdahale örneği olarak ulusal el hijyeni kampanyaları ile Avrupa ulusal halk sağlığı programlarının arasında değerlendirmelerin sıklığını belirlemeye çalışmışlardır. Amaç, el hijyeni kampanyaları ve sıklığı hakkında bilgi toplamaktır. Sonuç olarak Avrupa'da uygulanan el hijyeni kampanyalarının sayısında bir artış olduğu tespit edilmiştir. Bu artışa rağmen, el hijyeni kampanyalarının yeterince duyulmadığı belirtilmiştir.

Şimsek, vd. (2010) tanımlayıcı nitelikteki araştırmasında, Ankara ili merkezinde, biri genel lise eğitimi veren özel lise, biri sağlık meslek lisesi, biri endüstri meslek lisesi olmak üzere üç liseden 11. sınıf öğrencilerinin kişisel hijyenle ilgili davranışlarının belirlenmesini amaçlamıştır. Değerlendirme

yapılırken öğrencilerin hijyenle ilgili davranışlarının nasıl değiştiğini analiz edebilmek amacıyla hijyenle ilgili bazı davranışları için ayrı ayrı puan verilip bu puanlar toplanarak “toplam hijyen puanı” hesaplanmıştır. Sonuç olarak, genel lise eğitimi veren özel liseye gidenlerde, kızlarda, annesinin ya da babasının öğretim düzeyi yüksek olanlarda toplam hijyen puanının daha yüksek olduğu ortaya çıktığı belirlenmiştir.

İlgili alan yazında hem Türk Hamamları hem de hijyen ve sanitasyonla ilgili birçok çalışma bulunmakla birlikte Türk Hamamlarında hijyen ve sanitasyon üzerine herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Oysaki turistler tarafından Türk Hamamları büyük ilgi görmektedir. Buraların sadece temizlenmesi değil aynı zamanda hijyeninin sağlanması bulaşıcı hastalıklardan ziyaretçilerinin korunması, turist sağlığını riske atmamak açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı da, literatürdeki bu eksikliği gidermenin yanı sıra müşteri memnuniyetine etkisi gibi farklı akademik çalışmaların yapılmasına rehber olması, Türk Hamamları ve hijyen konusunda farkındalık yaratmasıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın evreni, veri toplama araçları, örneklem seçimi ve hipotezler yer almaktadır. Araştırma için seçilen örneklem üzerinden anket aracılığıyla toplanan verilerin analizine dönük bilgilere açıklık getirilmektedir.

3.1. Araştırmanın Modeli ve Hipotezler

Bu araştırmada tarama modeli kullanılmıştır. Tarama modeli “geçmişte ya da halen var olan durumu var olduğu şekliyle betimlemeyi amaçlayan araştırma yaklaşımıdır. Araştırmaya konu olan olay, birey ya da nesne kendi koşulları içinde ve olduğu gibi tanımlanmaya çalışılmaktadır” (Karasar, 2005). Araştırmanın amacı, Türk Hamamlarına, gelen turistlerin sağlığını korumaya yönelik hijyen ve sanitasyona dikkat etme ya da etmeme durumlarını belirlemektir. Bu sebeple Antalya merkez ilçede yer alan hamamları ziyaret eden yerli ve yabancı turistler araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır. Bu amaca yönelik bulgulara ulaşmak için frekans analizi ve ölçeğe yönelik güvenilirlik analizi yapılmış, ankette yer alan ifadelerin standart sapmalarına bakılmıştır. Ölçekte "Genel olarak hamamları hijyenik buluyorum" ifadesinin yer alıyor oluşu nedeniyle demografik faktörlere yönelik olarak da aşağıdaki hipotezler oluşturulmuştur. Hipotezleri test etmek için t-testi ve tek yönlü varyans analizi yapılmıştır.

Araştırmanın hipotezleri;

H1: Turistlerin hamamlara yönelik hijyen algıları cinsiyetlerine göre farklılık göstermektedir.

H2: Turistlerin hamamlara yönelik hijyen algıları yaşlara göre farklılık göstermektedir.

H3: Turistlerin hamamlara yönelik hijyen algıları eğitim durumlarına göre farklılık göstermektedir.

H4: Turistlerin hamamlara yönelik hijyen algıları kültürlere göre farklılık göstermektedir.

3.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklem

Araştırmanın ana kütesini Antalya il sınırları içerisinde yer alan hamamlar ve hamamları ziyaret eden yerli ve yabancı turistler oluşturmaktadır. Kolayda örneklem yöntemi kullanılarak, Antalya il sınırları içerisinde yer alan hamamları kullanan ve veri sağlamayı kabul eden yerli ve yabancı turistlerden veri toplanmıştır. Araştırma, yüz yüze anket yöntemiyle Mayıs - Aralık 2014 tarihleri ve Ocak - Nisan 2015 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Verilerin toplanmasında, sezon yoğunluğu ve zaman-maliyet kısıtlılığı gibi sebeplerle en güvenilir veriyi en kısa zamanda elde edebilmek amaçlanmıştır. Belirlenen evreni oluşturan tüm turistlere ulaşılabilme imkanı bulunmadığından veri sağlamayı kabul eden yerli ve yabancı 238 turiste anket formu dağıtılmıştır. Geri dönüş yapılan anket formları içerisinde yanlıştır ya da eksik doldurulan, soruların tümünde ya da büyük bir kısmında aynı seçeneğin işaretlendiği, okunmadan cevaplandırıldığı anlaşılan formlar analiz kapsamına dâhil edilmemiştir. Geri dönüşüm alınmış veri sağlamaya yönelik 210 anket formu ile sonuçlara ulaşılmıştır. Bunlara ek olarak Antalya bölgesinde 10 tane Türk Hamamı gözlem metoduyla incelenmiştir.

3.3. Veri Toplama Aracı ve Teknikleri

Çalışmada yer alan ifadelerin doğru ölçülebilmesi için alan yazın taraması yapılmış ve konuyla ilgili ampirik bir çalışma bulunmadığından kabul görmüş bir ölçeğe ulaşılamamıştır. Bu sebeple ilgili yazından ulaşılan bilgiler ve konuyla ilgili uzman kişilerle görüşülerek 29 sorudan oluşan bir ölçek hazırlanmıştır. Bu bilgilerden yola çıkarak verilerin toplanması amacıyla anket yöntemi tercih edilmiştir. Altunışık vd. anket yöntemini *“Cevaplandırıcının daha önceden belirlenmiş bir sıralamada ve yapıda oluşturulan sorulara karşılık vermesi”* olarak tanımlamıştır (Altunışık, Coşkun, Bayraktaroğlu, ve Yıldırım, 2007, s.129).

Geliştirilen anket formu 4 ayrı dilde (Rusça, İngilizce, Almanca ve Türkçe) hazırlanmıştır. Rusça dilinde hazırlanmış anket formu Rusça bilen bir çevirmene inceletilmiştir. Daha sonra, 20 kişilik bir Rus turist grubuna anketler gösterilerek anlaşılmayan bir soru olup olmadığı sorulmuştur. Cevaplayıcılar, soruların Rus dilinde gayet anlaşılır olduğunu ifade etmiştir. İngilizce, Almanca ve Türkçe dilinde hazırlanan anket formları bu dillere de hakim akademisyenler tarafından incelenmiştir. Alman, İngiliz ve Türk turist gruplarına yüz yüze gerçekleştirilen uygulamalar sonucunda anket formlarına son hali verilmiştir.

Anket formu A ve B olmak üzere iki bölümde oluşturulmuştur. Birinci bölümde cevaplayıcıların kişisel bilgilerini içeren sorular ve Türk Hamamlarına gelmelerinde etkili olan araçlar, nedenler, yararlandıkları hizmetler ve Türk Hamamlarını çekici bulma nedenleri sorulmuştur. İkinci bölümde ise Türk Hamamlarının temizliği, hijyeni ve sanitasyonuna ilişkin ifadeler yer almaktadır. Bu bölümde Türk Hamamlarında hijyen ve sanitasyonu ölçmek ölçmek amacıyla 29 ifade hazırlanmıştır. Bu ifadelerin değerlendirilmesinde “Likert Tipi Beşli Derecelendirme” kullanılmıştır.

Anket hazırlanırken A bölümünde yer alan ifadeler Bozok ve Köroğlu tarafından (2009) oluşturulan anket formundan alınmıştır. B bölümünde yer alan ifadelerden 8 tanesi Aydın, Tütüncü ve Aydın'ın (2013) yaptıkları

çalışmadan alınırken geriye kalan 21 soru ilgili literatür ve uzman görüşleri dikkate alınarak yazar tarafından geliştirilmiştir.

3.4. Verilerin Analizi

Araştırma sonucunda elde edilen verilerin değerlendirilmesinde ve analizinde SPSS 21.0 (Statistical Package for the Social Science) programından yararlanılmıştır. Bu amaçla anket formlarından elde edilen veriler bilgisayar ortamında SPSS programına kaydedilmiş ve verilerin analizi yapılmıştır. Bu program yardımıyla katılımcıların vermiş oldukları cevaplara ilişkin dağılımlar, ölçeğe ilişkin güvenilirlik analizleri ve aritmetik ortalamalar aşağıdaki bölümde açıklanmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRMANIN BULGULARI VE YORUMLAR

Araştırmanın bulguları, nicel ve nitel bulgular olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Nitel bölümde gözlemlere, nicel bölümde ise araştırma analiz sonuçlarına ver verilmiştir.

4.1. Hamamlarda Hijyene ve Sanitasyona Yönelik Nitel Bulgular

Araştırmanın bu bölümünde gözlemlere yer verilmiştir. Antalya ilinde bulunan 10 tane hamama sorular sorularak gözlem yapılmıştır. Bu 10 hamam geleneksel Türk Hamamı ısıtma şekline göre ısıtılan, yani külhanı bulunan hamamlardan seçilmiştir. Otellerin içerisinde bulunan hamamlar araştırmaya dahil edilmemiştir. Gidilen hamamlarda ilk olarak çalışanlarının hijyen eğitim ve sağlık belgesi olup olmadığı sorulmuş ve bu belgelerin gösterilmesi istenmiştir. Bu hamamlardan 5'inde çalışan personelin hijyen eğitim belgesine sahip olduğu, sadece 2'sinde sağlık belgesinin bulunduğu görülmüştür.

Hamamda gerekli havalandırma tesisatının bulunup bulunmadığı sorulmuş ve buna dair gözlem yapılmıştır. Bu 10 hamam işletmesi arasında havalandırma tesisatı olmayan işletme bulunmamaktadır. Ancak üç tanesinde bulunan havalandırmaların yetersiz olduğu görülmüştür. Hijyeni sağlayan unsurlardan bir diğeri olan aydınlatmanın, gözleme alınan işletmelerin üç tanesinde yetersiz olduğu görülmüştür. Çizelge 1'e göre, havalandırmanın ve aydınlatmanın yetersiz olduğu işletmelerin aynı işletmeler olduğu görülmektedir. Havalandırma ve aydınlatmanın yetersiz olduğu bir ortamda hijyenden bahsetmek mümkün olmayacaktır.

Bu hamamların tuvalet ve yiyecek içecek b6l6mleri de g6zleme dahil edilmiş ve g6zlemler sonucunda 6 işletmenin tuvaletlerinin, 3 işletmenin yiyecek içecek b6l6mlerinin temizlikleri yetersiz bulunmuştur. Yine izelge 1'e bakıldığında, yiyecek içecek b6l6mlerinde temizliğin yetersiz olduğu işletmelerin aynı zamanda tuvalet temizliklerinin de yetersiz olduğu g6r6lmektedir.

Hamamlarda biriken sular bakteri 6reterek hastalık saçmakta veya yerlerde yosunlaşmalara, kayganlaşmalara neden olmaktadır. Bu nedenle herhangi bir k6şede su birikintisi kalmamasına 6zen g6sterilmelidir. Araştırma kapsamında g6zlemlenen 10 hamam işletmesinden 3 tanesinde bu konuyla ilgili hiç 6nlem alınmadığı, 1 tanesinde ise yetersiz olduğu g6r6lmektedir.

Hamamlarda iç sıcaklığı g6steren termometreler bulunmalıdır. Hamamlar y6ksek sıcaklığa sahip mekanlardır ve sıcağa alerjisi olan veya sıcağın tetikleyeceği bir rahatsızlığı bulunan ziyaretçilere 6ncelikle bu konuyla ilgili bilgi verilmeli ve iç sıcaklığı g6steren termometreler bulundurulmalıdır. Çizelge 1'de g6r6ld6đ6 gibi, g6zlemlenen 10 işletmeden 3 tanesinde termometre bulunmaktadır.

Hamama gelen kişilere 6ncelikli olarak sağlık ve hijyen bakımından hamama girmesinde sakınca bulunup bulunmadığına y6nelik bilgilendirme yapılmalıdır. Bunun yanında bir de bu konuyla ilgili uyarıcı levhalar bulundurulmalıdır. Bilgilendirmelere y6nelik bulgular izelge 1'de verilmiştir. Uyarıcı levhalara y6nelik bulgular için izelge 1'e g6re, sadece 2 hamam işletmesinde bu levhalara rastlanmaktadır.

Hamamda alışan personelin kişisel temizliğine 6zen g6stermesi gerekmektedir. Bu işletmelerden 7 tanesinin bu konuda yetersiz olduğu g6zlemlenmiştir. Çizelge 1'e bakıldığında, 2. ve 9. hamamda hijyen eğitim belgesi bulunmasına rağmen personelinin kendi kişisel temizliğine 6nem g6stermediği sonucuna ulaşılabilir.

G6zlemlenen hamamlarda; 6p kutularının ağızlarının kapalı olması, etrafının temiz tutulması ve etrafa rahatsız edici koku vermemesi gibi durumlar kontrol edilmiştir. Bu konuda sadece 2 işletmenin yetersiz olduğu g6r6lm6řt6r.

Çizelge 1. Hamam İşletmelerine Yönelik Gözlemler Sonucu Elde Edilen Bulgular

Gözlem ifadeleri	HAMAMLAR									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Hamam işletmelerinde çalışanların hijyen eğitim belgesi	V	V	Y	Y	Y	V	Y	Y	V	V
Hamam işletmelerinde çalışanların sağlık belgesi	V	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	Y	V
Yeterli aydınlatma	V	V	YZ	V	V	YZ	V	YZ	V	V
Yeterli havalandırma	V	V	YZ	V	YZ	V	V	YZ	V	V
Tuvaletlerin temizliği	V	YZ	YZ	YZ	YZ	V	YZ	YZ	YZ	V
Su birikintisine karşı önlem	V	V	YZ	V	Y	V	Y	Y	V	V
Yiyecek- içecek tüketiminin yapıldığı alanlarda temizlik	V	V	YZ	V	YZ	V	YZ	Y	V	V
Hamamda iç sıcaklığı gösteren termometreler	V	V	V	V	Y	V	Y	Y	V	V
Hamamda sağlık ve hijyen bakımından hamama girmesinde sakınca bulunan kişilere yönelik uyarıcı levhalar	V	V	Y	V	V	V	V	Y	V	V
Hamamda çalışan personelin saç, sakal ve tırnakları kesilmiş olması ve personelin kişisel temizliğine özeni	V	YZ	YZ	YZ	Y	V	Y	Y	YZ	V
Çöp kutularının kontrolü (ağızlarının kapalı olması, etrafının temiz tutulması, etrafa rahatsız edici koku vermemesi vb.)	V	V	V	V	YZ	V	YZ	V	V	V
Hamamda yetkili kuruluşlar tarafından denetlenme	V	YZ	YZ	YZ	Y	Y	Y	YZ	YZ	V

V= Var

Y= Yok

YZ = Yetersiz

Son olarak gözlemlenen bu 10 hamam işletmesine, yetkililer tarafından düzenli olarak denetlenip denetlenmedikleri sorulmuştur. 3 hamam işletmesinde düzenli olarak denetlendiği cevabı alınırken, 3 işletme denetlenmediğini söylemiştir. Diğer 4 işletme ise denetlemenin yapıldığını fakat bunun periyodik olarak yapılmadığını belirtmişlerdir.

10.04.2014 tarih ve 71143 sayılı Kültür ve Turizm Bakanlığı yazısında; 22.11.2010 tarih ve 12076 sayılı Valiliğimiz (İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü) Genelgesi ile Kaymakamlıklar sorumluluğunda "Güvenlik Denetim Komisyonları" oluşturulmuş ve tüm konaklama tesisleri, havuzlar dahil olmak üzere güvenlik ana başlığında 2010 yılı Kasım ayından itibaren denetlenmeye başlanmıştır. Turizm hareketlerinin yoğunlaştığı bugünlerde söz konusu genelge doğrultusunda; özellikle ve öncelikle mahalli idarelerden belgeli konaklama tesislerinde ve diğer konaklama tesislerinde denetimlerin hızlandırılması, SPA, hamam ve sauna denetimlerinin ivedilikle tamamlanması" şeklinde denetleme kararı bulunmaktadır.

4.2. Hamamlarda Hijyen ve Sanitasyona Yönelik Nicel Bulgular

Araştırmanın bulguları, ön test ve nihai araştırma analiz sonuçları olmak üzere iki alt başlıkta verilmiştir. Ölçeğin güvenilirliğinin analizi ön test ile yapılmış, daha sonra nihai çalışmaya devam edilmiştir.

4.2.1. Ön Test

Yerli ve yabancı turistlerin Türk Hamamlarına yönelik hijyen ve sanitasyon algılarını belirlemek amacıyla geliştirilen bu ölçek Likert tipindedir. Ölçekte yer alan maddelerin cevap seçenekleri, "5=Kesinlikle Katılıyorum", "4=Katılıyorum", "3=Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum", "2=Katılmıyorum" ve "1=Kesinlikle Katılmıyorum" şeklinde düzenlenmiştir. Ölçeğin aralık genişliğinin, "dizi genişliği/yapılacak grup sayısı" (Tekin, 1996) formülü ile hesaplanması göz önünde tutularak, araştırma bulgularının

değerlendirilmesinde esas alınan aritmetik ortalama aralıkları; “1,00-1,80=Kesinlikle Katılmıyorum”, “1,81-2,60=Katılmıyorum”, “2,61-3,40= Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum”, “3,41-4,20=Katılıyorum” ve “4,21-5,00=Kesinlikle Katılıyorum” şeklindedir. Ölçekteki puanlar, 1,00 ile 5,00 arasında olduğundan, puanlar 5,00'e yaklaştıkça turistlerin önermeye katılım düzeylerinin yüksek, 1,00'e yaklaştıkça ise düşük olduğu kabul edilmiştir. Yazım ve anlaşılabilirlik kriterleri esas alınarak ifadeler, uzmanlar tarafından ağırlıklı olarak açıklık, akıcılık, dilin uygun kullanımı açısından değerlendirilmiştir. Uzmanların önerileri doğrultusunda, kapsama uygun olmayan veya görünüş geçerliğini düşüren maddeler taslak halindeki ölçme aracından çıkarılmıştır. 75 kişiye yapılan bu pilot çalışma sonunda, ölçeğin güvenilirlik analizi Çizelge 2'de verilmiştir.

Çizelge 2. Ön Araştırma İçin Ölçekteki Soru Sayısı ve Cronbach's Alpha Katsayısı

Cronbach's Alpha	Ölçekteki Soru Sayısı
0,880	29

Araştırmada kullanılan ölçekte yer alan soruların birbirleri ile yakınlıklarının derecesini ortaya koymak için yapılan bu testte Cronbach's Alpha değeri 0,880 çıkmıştır. Cronbach'nın alfa katsayısının; 0,01–0,20 aralığında olması ölçeğin hiç güvenilir olmadığını, 0,21–0,40 arasında olması güvenilir olmadığını, 0,41–0,60 arasında olması nispeten güvenilir olduğunu, 0,61–0,80 arasında olması güvenilir olduğunu, 0,81–1,00 arasında olması ise çok güvenilir olduğunu göstermektedir (Nakip, 2006, s.145). Bu çalışmada, Çizelge 2'de görüldüğü gibi Cronbach's Alpha değerinin 1,00'a çok yakın bir değer olan 0,880 ($0,00 \leq \alpha < 1,00$) olması nedeniyle ölçeğin güvenilirlik değerlerinin yüksek olduğu ifade edilebilir.

4.2.1.1. Kapsam Geçerliliği

Bir ölçekteki maddelerin, ölçülmek istenen tanımlanmış davranışlar bütününe ölçmede ne derece temsil ettiğini belirlemek ve ölçeğin ölçme amacına uygunluğunu sınamak amacıyla kapsam geçerliliği çalışması yapılmaktadır (Büyüköztürk vd., 2010; Fraenkel ve Wallen, 2008; Karal, ve Kokoç, 2010). Ölçeğin kapsam geçerliliğinin sağlanması amacıyla alanında uzman akademisyenlerin görüşlerine başvurulmuştur. Onların ölçme ve değerlendirmelerinden sonra ölçeğe son hali verilerek, ilgili 29 ifade kullanılan dil açısından anlaşılabilirliğinin incelenmesi amacıyla alanında uzman bir Türk dili öğretmenince gözden geçirilmiş ve taslak ölçeğe son şekli verilmiştir.

4.2.2. Nihai Çalışma

Yapılan ön testin sonunda ölçeğin güvenilirlik değerleri beklenen aralıklarda çıkmasıyla, ana çalışma uygulanmaya başlanmıştır. 210 kişiye uygulanan çalışmaya yönelik bilgiler aşağıda verilmektedir.

4.2.2.1. Güvenilirlik Analizi

Araştırma ölçeğinde yer alan ifadelerin Cronbach's α katsayılarını hesaplamak amacıyla güvenilirlik analizi yapılmıştır. Çizelge 3'de görüldüğü gibi Cronbach's α katsayısı 0,812'dir. Değerinden yüksek olduğu görülmektedir. Böylelikle hamamlarda hijyen ve sanitasyonu ölçmede kullanılan ölçeğin güvenilir olduğu söylenebilir (Altunışık ve diğerleri, 2004).

Çizelge 3. Ölçekteki Soru Sayısı ve Cronbach's α Katsayısı

Cronbach's Alpha	Ölçekteki Soru Sayısı
0,812	29

4.2.2.2. Demografik Özelliklere İlişkin Bulgular

Bu bölümde Türk Hamamlarından yararlanan yerli ve yabancı turistlerin demografik özellikleri ortaya konulmaktadır. Ankete katılanların demografik özelliklerini belirlemek amacıyla cinsiyet, yaş ve eğitim durumuna yönelik sorular sorulmuştur. Müşterilerin demografik özelliklerine yönelik bulgular Çizelge 4'de verilmiştir.

Çizelge 4. Araştırmaya Katılan Kişilerin Demografik Özelliklerine Yönelik Bulgular

<i>Cinsiyet</i>	<i>n</i>	<i>%</i>	<i>Eğitim Durumu</i>	<i>n</i>	<i>%</i>
Erkek	87	41,4	İlköğretim	3	1,4
Kadın	123	58,6	Ortaöğretim	11	5,2
Yaş	n	%	Lise	64	30,5
24 ve altı	37	17,6	Önlisans	49	23,3
25-34	42	20,0	Lisans	56	26,7
35-44	55	26,2	Yüksek Lisans	27	12,9
45-54	54	25,7			
55 ve üstü	20	9,5			
	2	1,0			

Çizelge 4'e göre ankete katılan turistlerin %41,4'ü erkeklerden, %58,6'sı kadınlardan oluşmaktadır. Ankete katılanların %17,6'sı 24 yaş ve altı, %20,0'si 25 - 34 yaş, %26,2'si 35 - 44 yaş ve %25,7'si ise 45- 54 yaş

aralığında bulunmaktadır. Ankete katılan müşterilerin %12,9'u yüksek lisans mezunu, % 26,7'si lisans mezunu, % 23,3ü önlisans mezunu, 30,5'i ise lise mezunudur. İlk ve ortaöğretim mezunu olanların oranı ise % 6,6'dır.

4.2.2.3. Cevaplayıcıların Türk Hamamlarına Gelişlerinde Etkili Olan Araçlar, Tercih Etme Sebepleri Ve Yararlandıkları Hizmetlere Yönelik Bulgular

Cevaplayıcılara Türk Hamamlarına gelişlerinde etkili olan araçların neler olduğu, Türk Hamamları tercih nedenleri, Türk Hamamlarında yararlanılan hizmetlerin neler olduğu ve Türk Hamamlarını çekici kılan unsurlar sorulmuştur. Türk Hamamlarını kullanan yerli ve yabancı turistlere yönelik tanımlayıcı bilgiler Çizelge 5-6-7-8 'de verilmektedir.

Çizelge 5. Türk Hamamlarına Gelişlerde Etkili Olan Araçlara Yönelik Bulgular

<i>Araçlar</i>	n	%
Arkadaş, akraba tavsiyesi	93	44,3
Seyahat acentesi	42	20,0
Daha önceki seyahat deneyimi	43	20,5
TV programları	6	2,9
Radyo	2	1,0
Gazete/Dergi	15	7,1
Hamam rehberi veya broşürü	17	8,1
Reklamlar	14	6,7
İnternet	31	14,8
Fuarlar	3	1,4
Diğer	-	-

Çizelge 5'de turistlerin Türk Hamamına gelişlerinde etkili araçlara yönelik bulgular verilmiştir. % 44,3 oranla en etkili olan araç arkadaş, akraba

tavsiyesi olmuştur. Bozok, ve Köroğlu'nun (2009) araştırma bulgularına göre de, Türk Hamamlarına gelişlerdeki en etkili araç Arkadaş ve akraba tavsiyesi olmuştur. Bu bulgular çalışmayı destekler niteliktedir. % 20,0'si seyahat acentesi, % 20,5 daha önceki seyahat deneyimi, % 2,9'u tv programları, % 1,0'ı radyo, % 7,'i gazete/dergi, % 8,1'i hamam rehberi veya broşürü, % 6,7'si reklamlar, % 14,8'si internet ve % 1,4'ü de fuarlar olmuştur. Seyahat acenteleri ile daha önceki seyahat deneyimleri birbirlerine çok yakın, radyo ve fuarlar ise en düşük yüzdeye sahiptir.

Çizelge 6. Türk Hamamlarını Tercih Nedenlerine Yönelik Bulgular

<i>Tercihler</i>	n	%
Ucuzluk	27	12,9
Merak	70	33,3
Sağlık	39	18,6
Türk tarih ve kültürü'nü yakından tanımak	34	16,2
Eğlenme/Dinlenme	37	17,6
İlgi	42	20,0
Alternatif aramak	31	14,8
Paket tur kapsamında olması	38	18,1

Çizelge 6' da Türk Hamamlarını tercih nedenlerine yönelik bulgulara yer verilmiştir. Katılımcıların % 33,3'ünün tercih sebebi merak, % 20,0'si ilgi, % 18,6'sı sağlık ve % 17,6'sı eğlenme/dinlenmedir. En az tercih nedeni olarak ise %12,9 ile ucuzluk olmuştur.

Çizelge 7. Türk Hamamlarından Yararlanılan Hizmetlere Yönelik Bulgular

<i>Hizmetler</i>	n	%
Kese/Banyo	162	77,1
Spa/Sağlık merkezi	107	51,0
Kaplıca	51	24,3
Spor merkezi	21	10,0
Güzellik merkezi	14	6,7
Masaj	153	72,9
Havuz	51	24,3
Hamam eğlencesi	46	21,9
Sauna	127	60,5

Çizelge 7'de Türk Hamamlarından yararlanılan hizmetlere yönelik bulgular yer almaktadır. En fazla yararlanılan hizmetler beklenildiği gibi % 77,1'le kese/banyo, % 72,9'la masaj ve % 60,5 ile sauna çıkmıştır. En az yararlanılan hizmetler olarak % 6,7 güzellik merkezi ve % 10,0 spor merkezi olmuştur.

Çizelge 8. Türk Hamamlarının Çekici Olması Nedenlerine Yönelik Bulgular

<i>Çekici Özellikler</i>	n	%
Mimari yapısı	141	67,1
Tarihsel ve kültürel yapısı	142	67,6
Sosyal yapısı	91	43,3
Başka birisi tarafından keselenmek	62	29,5
Göbek taşı	67	31,9
Türk Hamamında kullanılan giysi ve aksesuarlar	51	24,3
Kalabalık bir ortamda yıkanmak	13	6,2

Türk Hamamlarının çekici olması nedenlerine yönelik bulgular Çizelge 8'de verilmiştir. En çekici özellikler olarak %67,6 tarihsel ve kültürel yapısı, %67,1 mimari yapısı ve %43,3 sosyal yapısı olmuştur. En az çekiciliğe sahip özellikler ise % 6,2 kalabalık ortamda yıkanmak, % 24,3 Türk Hamamlarında kullanılan giysi ve aksesuarlardır.

4.2.2.4. Türk Hamamlarının Hijyeninin ve Sanitasyonunun Değerlendirilmesine Yönelik İfadelerin Dağılımları

Çizelge 9. Hamam Ünitelerine Girmeden Önce Vücut Dezenfeksiyonu Yapıldı İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Hamam ünitelerine girmeden önce vücut dezenfeksiyonu yapıldı					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	92	67	11	22	18
%	43,8	31,9	5,2	10,5	8,6
Ortalama	2,08				

Çizelge 9'a göre ankete katılanların % 75,7'si, "Hamam ünitelerine girmeden önce vücut dezenfeksiyonu yapıldı" ifadesine katılmıyorum cevabı verirken % 19,1'i katılıyorum cevabı vermiştir. Bu sonuçlara göre ankete katılanların kullandıkları hamamların büyük çoğunluğu gelen müşteriye hamam ünitesine girmeden önce vücut dezenfeksiyonu yapmamaktadır.

Çizelge 10. Sağlık Ve Hijyen Bakımından Kişilerin Hamama Girmesinde Sakınca Bulunan Durumlarla İlgili Gerekli Bilgilendirmeler Yapıldı İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Sağlık ve hijyen bakımından kişilerin hamama girmesinde sakınca bulunan durumlarla ilgili gerekli bilgilendirmeler yapıldı.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	54	98	9	37	12
%	25,7	46,7	4,3	17,6	5,7
Ortalama	2,31				

Çizelge 10'a göre, "Sağlık ve hijyen bakımından hamama girmesinde sakınca bulunan durumlarla ilgili gerekli bilgilendirmeler yapıldı." İfadesine ankete katılanların % 72,4'ü katılmıyorum %23,3'ü katılıyorum cevabı vermiştir. Araştırmaya katılanların kullandıkları hamamların büyük bir çoğunluğunun bu konuyla ilgili bilgilendirme yapmadıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Çizelge 11. Hamamda Sağlık Ve Hijyen Bakımından Hamama Girmesinde Sakınca Bulunan Kişilere Yönelik Uyarıcı Levhalar Bulunmaktaydı İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Hamamda sağlık ve hijyen bakımından hamama girmesinde sakınca bulunan kişilere yönelik uyarıcı levhalar bulunmaktaydı.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	6	19	27	104	54
%	2,9	9,0	12,9	49,5	25,7
Ortalama	3,86				

Çizelge 11'de "Hamamda sağlık ve hijyen bakımından kişilerin hamama girmesinde sakınca bulunan durumlara yönelik uyarıcı levhalar bulunmaktaydı." ifadesine ankete katılanların % 11,9'u katılmıyorum, %

75,2'si katılıyorum cevabını vermiştir. Hamamda çalışan personel tarafında sağlık açısından gerekli bilgilendirmeler yapılmazken, genellikle uyarıcı levhaların bulunduğu anlaşılmaktadır.

Çizelge 12. Hamama Girmeden Önce Bulaşıcı Bir Hastalık Taşıyıp Taşımadığım Soruldu İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Hamama girmeden önce bulaşıcı bir hastalık taşıyıp taşımadığım soruldu.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	66	105	14	18	7
%	31,4	50,0	6,7	8,6	3,3
Ortalama	2,02				

Çizelge 12'de " Hamama girmeden önce bulaşıcı bir hastalık taşıyıp taşımadığım soruldu." ifadesine katılımcıların % 81,4'ü katılmıyorum, % 11,9'u katılıyorum cevabı vermiştir. % 6,7'si ise bu ifadeye kararsız kaldıklarını belirtmişlerdir. Katılmıyorum ifadesinin yüzdesinin bu kadar yüksek çıkması, bu hamamların insan sağlığına yeterince dikkat etmediğini göstermektedir.

Çizelge 13. Hamam Personeli Tarafından Hamama Girmeden Önce Hamamın Sıcaklığıyla İlgili Gerekli Bilgilendirmeler Yapıldı İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Hamam personeli tarafından hamama girmeden önce hamamın sıcaklığıyla ilgili gerekli bilgilendirmeler yapıldı.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	53	102	14	27	14
%	25,2	48,6	6,7	12,9	6,7
Ortalama	2,27				

"Hamam personeli tarafından hamama girmeden önce hamamın sıcaklığıyla ilgili gerekli bilgilendirmeler yapıldı." ifadesinin cevapları Çizelge 13'de verilmiştir. Buna göre katılımcıların % 73,8'i katılmadığını, % 19,6'sı katıldığını belirtmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde katılımcıların kullandıkları hamamlarda bu bilgilendirmenin yapılmadığı görülmektedir.

**Çizelge 14. Hamamda İç Sıcaklığı Gösteren Termometre
Bulunmaktaydı İfadesine Yönelik Frekans Analizi**

Hamamda iç sıcaklığı gösteren termometre bulunmaktaydı.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	5	12	34	117	42
%	2,4	5,7	16,2	55,7	20,0
Ortalama	3,85				

"Hamamda iç sıcaklığı gösteren termometre bulunmaktaydı." ifadesine verilen yanıtlarının gösterildiği Çizelge 14'e bakıldığında katılımcıların % 8,1'inin katılıyorum, % 75,7'si katılmıyorum cevabını işaretledikleri görülmektedir. Buna göre, hamamın sıcaklığıyla ilgili bilgilendirme yapılmamasına rağmen, hamam içerisinde sıcaklığı gösteren termometrelerin bulunduğu sonucuna ulaşılabilir.

Çizelge 15. Hamamda Sıcaklık Bölümüne Geçilmeden Önce Daha Az Sıcaklığa Sahip Olan ılıklik Bölümü Bulunmaktaydı İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Hamamda sıcaklık bölümüne geçilmeden önce daha az sıcaklığa sahip olan ılıklik bölümü bulunmaktaydı.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	4	14	17	100	75
%	1,9	6,7	8,1	47,6	35,7
Ortalama	4,09				

Çizelge 15'te "Hamamda sıcaklık bölümüne geçilmeden önce daha az sıcaklığa sahip olan ılıklik bölümü bulunmaktaydı." ifadesine katılımcılar tarafından verilen yanıtlar görülmektedir. Ankete katılanların % 8,6'sı katılmıyorum derken, % 83,3'ü katılıyorum cevabını vermiştir. Sıcaklık bölümüne geçmeden önce daha az sıcaklığa sahip ılıklik bölümünün olması vücudun aniden sığağı girmemesi açısından önemlidir.

Çizelge 16. Hamamda Cam Tabak Veya Bardak Kullanılmıyordu İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Hamamda cam tabak veya bardak kullanılmıyordu.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	2	15	13	85	95
%	1,0	7,1	6,2	40,5	45,2
Ortalama	4,22				

Hamamda cam tabak ve bardak kullanılmamalıdır. Küçük cam kırıkları ıslak mermer üzerinde görünmeyecek ve tehlikeli olacaktır. Bu ifadeye katılımcılar tarafından verilen cevaplar Çizelge 16'da verilmiştir. % 8,1'i katılmıyorum derken, 85,7'si katılıyorum cevabını vermiştir. Bu verilere bakılarak, ankete katılan ziyaretçilerin gittikleri hamam işletmelerinin büyük bir çoğunluğunda hamam içerisinde cam tabak ve bardak kullanılmadığı ifade edilebilir.

Çizelge 17. Hamamda Gerekli Havalandırmalar Mevcuttu İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Hamamda gerekli havalandırmalar mevcuttu.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	8	31	7	99	65
%	3,8	14,8	3,3	47,1	31,0
Ortalama	3,87				

Hamamlar yoğun nem etkisi altında bulunan yerlerdir. Bu nedenle tavanların rutubeti kolaylıkla atabilmesi için iyi bir havalandırmanın olması gerekmektedir. Çizelge 17'de "Hamamda gerekli havalandırmalar mevcuttu" ifadesine verilen yanıtlar bulunmaktadır. Katılımcıların % 18,6' sını katılmıyorum, 78,1'i katılıyorum cevabını vermiştir.

Hamamlarda hijyen sağlama açısından önemli bir unsurlardan biri aydınlatmadır. Özellikle soyunma odalarının iyi aydınlatılmış olması gerekmektedir. Çizelge 18'de "Hamamda gerekli aydınlatmalar mevcuttu." ifadesine verilen yanıtlar görülmektedir. Katılımcıların % 18,6'sını katılmıyorum, 77,4'ü katılıyorum cevabını vermiştir.

Çizelge 18. Hamamda Gerekli Aydınlatmalar Mevcuttu İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Hamamda gerekli aydınlatmalar mevcuttu.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	5	34	7	95	69
%	2,4	16,2	3,3	45,2	32,2
Ortalama	3,90				

Çizelge 19. Hamamın Herhangi Bir Bölümünde Su Birikintisi Yoktu İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Hamamın herhangi bir bölümünde su birikintisi yoktu.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	8	52	23	85	42
%	3,8	24,8	11,0	40,5	20,0
Ortalama	3,87				

Hamamın içerisinde su birikintisinin bulunduğu yerlerde bakteri üremesi gerçekleşir. Bakteri üremesinin gerçekleştiği yer hijyenik değildir. Bu nedenle hamam çalışanları özellikle sıcaklık bölümünde su birikintisinin kalmamasına dikkat etmelidir. "Hamamın herhangi bir bölümünde su birikintisi yoktu." ifadesine verilen cevaplar Çizelge 19' da gösterilmiştir. Katılımcıların % 28,6'sı katılmıyorum, % 60,5 'i katılıyorum cevabını vermiştir. % 11'i bu ifadeye ne katılıyorum ne katılmıyorum şeklinde belirtmiştir.

Çizelge 20. Hamamın Mermerlerinde Yosunlaşmalar Yoktu İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Hamamın mermerlerinde yosunlaşmalar yoktu.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	4	33	12	103	58
%	1,9	15,7	5,7	49,0	27,6
Ortalama	3,85				

Çizelge 20'de "Hamamın mermerlerinde yosunlaşmalar yoktu." ifadesine verilen cevaplar gösterilmektedir. Katılımcıların % 17,6'sı katılmıyorum % 76,6'sı katılıyorum cevabını vermiştir. Katılımcıların kullanmış oldukları hamamların büyük çoğunluğu buna dikkate ettiği fakat dikkat etmeyen kısmında az olmadığı görülmektedir.

Çizelge 21. Hamam Ünitelerinde Yerler Kaygan Değildi İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Hamam ünitelerinde yerler kaygan değildi.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	8	64	16	93	29
%	3,8	30,5	7,6	44,3	13,8
Ortalama	3,34				

Çizelge 21'de "Hamam ünitelerinde yerler kaygan değildi." ifadesinin frekans dağılımları verilmiştir. Katılımcıların % 34,3'ü katılmıyorum cevabı verirken % 58,1'i katılıyorum demiştir. Yerlerin kaygan olduğunu ifade eden katılımcıların az olmadığı görülmektedir. Nitekim bu mekânların kaygan

oluşu düşmeye bağlı olarak çeşitli kırık, çıkık ve yaralanmalara neden olabileceğinden tüm ziyaretçiler için dikkate alınması gereken bir husustur.

Çizelge 22. Kurnalar Yeterince Temizdi İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Kurnalar yeterince temizdi.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	1	25	22	116	46
%	0,5	11,9	10,5	55,2	21,9
Ortalama	3,86				

Kurnalardan sürekli su akar bu nedenle genellikle temiz yerlerdir. Çizelge 22'de "Kurnalar Temizdi" ifadesinin analiz sonuçlarına yer verilmiştir. Katılımcıların % 12,4'ü katılmıyorum, % 77,1'i katılıyorum cevabını vermiştir.

Çizelge 23. Tuvalet Ve Tek Kişilik Halvet Bölümlerinin Temizliği Sağlanmıştı Frekans İfadesine Yönelik Analizi

Tuvalet ve tek kişilik halvet bölümlerinin temizliği sağlanmıştı.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	14	62	8	93	33
%	6,7	29,5	3,8	44,3	15,7
Ortalama	3,33				

"Tuvalet ve tek kişilik halvet bölümlerinin temizliği sağlanmıştı." ifadesine yönelik sonuçlar Çizelge 23'te verilmiştir. Katılımcıların % 36,2'si katılmıyorum, % 60'ı katılıyorum cevabı vermiştir. Çoğunluğun katılıyorum cevabı vermiş olmasına rağmen % 36,2 temizlik için az bir oran değildir. Hastalıkların bulaşma riskinin en yüksek olduğu yerlerden biri olan tuvalet ve halvet bölümlerinin temizlik kontrolünün sürekli yapılması gereklidir.

Çizelge 24. Çöplerin Ağızları Kapalı Ve Etrafı Temizdi İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Çöplerin ağızları kapalı ve etrafı temizdi.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	12	84	8	74	32
%	5,7	40,0	3,8	35,2	15,2
Ortalama	3,14				

"Çöplerin ağızları kapalı ve etrafı temizdi." ifadesinin analiz sonuçları Çizelge 24'de verilmiştir. Katılımcıların % 45,7'i katılmıyorum, % 50,4'i katılıyorum cevabı vermiştir. Cevapların birbirine çok yakın olduğu görülmektedir.

Çizelge 25. Yiyecek İçecek Tüketiminin Yapıldığı Yerlerin Temizliği Sağlanmıştı İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Yiyecek içecek tüketiminin yapıldığı yerlerin temizliği sağlanmıştı.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	5	89	12	73	31
%	2,4	42,4	5,7	34,8	14,8
Ortalama	3,17				

Çizelge 25'de "Yiyecek içecek tüketiminin yapıldığı yerlerin temizliği sağlanmıştı." ifadesine yönelik frekans analizi sonuçları gösterilmiştir. Ankete katılanların % 44,8'i katılmıyorum, % 49,6'sı katılıyorum cevabı vermiştir. Oranların birbirlerine çok yakın olduğu görülmektedir. Yiyecek içecek tüketiminin yapıldığı yerlerin temizliğinin sağlanmaması insan sağlığını olumsuz etkileyecek durumlardandır.

Çizelge 26. Göbek Taşının Isısı Ve Temizliği Yeterliydi İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Göbek taşının ısı ve temizliği yeterliydi.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	8	69	13	77	43
%	3,8	32,9	6,2	36,7	20,5
Ortalama	3,37				

Hamamda hijyenin sağlanması gereken en önemli kısım göbek taşıdır. Göbek taşına uzanılır ve orada masaj ve kese yaptırılır. Bu uygulamalar sırasında hijyenik olmayan taştan hastalık kapmak büyük olasılıktır. Aynı zamanda göbek taşının ısı yeterli düzeyde olmalıdır. Göbek taşı işlevi gereği sıcak olmalı fakat cilde zarar verecek kadar yüksek sıcaklıkta olmamalıdır. "Göbek taşının ısı ve temizliği yeterliydi." ifadesine yönelik sonuçlar Çizelge 26'da verilmiştir. Katılımcıların % 36,7'si katılmıyorum, % 57,2'si katılıyorum cevabı vermiştir.

Çizelge 27. Hamamda Çalışan Personelin Saç, Sakal Ve Tırnakları Kesilmiş Ve Temizdi İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Hamamda çalışan personelin saç, sakal ve tırnakları kesilmiş ve temizdi.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	10	112	8	62	18
%	4,8	53,3	3,8	29,5	8,6
Ortalama	2,84				

Hamamın temiz olması kadar personelin temiz ve bakımlı olması da hijyeniklik açısından önemlidir. Çizelge 27'de "Hamamda çalışan personelin saç, sakal ve tırnakları kesilmiş ve temizdi." ifadesine yönelik sonuçlar verilmiştir. Araştırmaya katılanların 58,1'i katılmıyorum cevabı verirken, 38,1'i katılıyorum cevabı vermiştir.

Çizelge 28. Kullanılan Suyun Sıcaklığı Yeterliydi İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Kullanılan suyun sıcaklığı yeterliydi.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	3	9	10	119	69
%	1,4	4,3	4,8	56,7	32,9
Ortalama	4,15				

Hamamlarda kullanılan sular sıcak olmalıdır. Fakat sıcaklığı çok yüksek olması cilde zarar verecektir ve yıkanmayı zorlaştıracaktır. Bu nedenle kullanılan suyun sıcaklığının yeterli düzeyde olmasına dikkat

edilmelidir. Bazı hamam kurnalarında çift musluk bulunmaktadır. Bir taraftan sıcak bir taraftan soğuk su akar bu durumlarda suyun sıcaklığını ayarlayabilmek daha kolaydır. "Kullanılan suyun sıcaklığı yeterliydi." ifadesine yönelik sonuçlara Çizelge 28'e bakıldığında, katılımcıların % 5,7'si katılmıyorum, % 89,6'sı katılıyorum cevabı vermiştir. Katılmıyorum diyenlerin oranı çok düşük olduğu için genel olarak hamamlarda kullanılan suyun sıcaklığının yeterli olduğu söylenebilir.

Çizelge 29. Hamamda Kullanılan Suda Renk Ve Koku Yoktu İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Hamamda kullanılan suda renk ve koku yoktu.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	4	2	15	101	88
%	1,9	1,0	7,1	48,1	41,9
Ortalama	4,27				

"Hamamda kullanılan suda renk ve koku yoktu." ifadesine yönelik frekans analizi sonuçları Çizelge 29'da verilmiştir. Katılımcıların % 2,9'u katılmıyorum, % 90,0'ı katılıyorum cevabı vermiştir. Katılmıyorum cevabı verenlerin oranının çok düşük olduğu görülmektedir. Bu sebeple hamamlarda kullanılan sularda renk ve koku olmadığı söylenebilir.

Çizelge 30. Kullanılan Malzemeler (Kese, Havlu,Peştamal) Temizdi İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Kullanılan malzemeler (kese, havlu,peştamal) temizdi					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	1	13	14	113	69
%	0,5	6,2	6,7	53,8	32,9
Ortalama	4,12				

Hamam ünitelerinin temiz olması hijyenik olmak için yeterli değildir. Hamamlarda müşteriye kese, masaj gibi uygulamalar yapılmaktadır. Kullanılan havlu, peştamal, kese, lif vb. malzemelerin tek kullanımlık olması tercih edilmektedir. Bu malzemelerin tek kullanımlık olmaması durumunda her müşteriden sonra temizliği sağlanmış dezenfeksiyon yapılmış olmalıdır. Aksi takdirde bir önceki müşterinin bıraktığı bakteri, parazit vb. varsa yeni müşteriye bulaşacaktır. "Kullanılan malzemeler (kese, havlu,peştamal) temizdi" ifadesine yönelik sonuçlar Çizelge 30'da verilmiştir. Katılımcıların % 6,7'si katılmıyorum, % 86,7'si katılıyorum cevabı vermiştir. Katılmıyorum cevabı verenlerin yüzdesi çok düşüktür.

Çizelge 31. Malzemeler (kese, havlu..) Yalnızca Benim İçin Kullanılmaktaydı İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Malzemeler (kese, havlu..) yalnızca benim için kullanılmaktaydı.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	25	50	23	57	55
%	11,9	23,8	11,0	27,1	26,2
Ortalama	3,32				

"Malzemeler (kese, havlu..) yalnızca benim için kullanılmaktaydı." ifadesine yönelik sonuçlar Çizelge 31'de yer almaktadır. Katılımcıların % 35,7'si katılmıyorum, 53,3'ü katılıyorum cevabını vermiştir. Katılımcıların kullandıkları hamamlarda malzemelerin genellikle temiz olduğu fakat bu malzemelerin birçok yerde tek kullanımlık olmadığı söylenebilir. Ayrıca % 11.2 gibi küçümsenmeyecek bir oranla ne katılıyorum ne katılmıyorum cevabı verilmiştir. Müşterilerin bu malzemelerin kendilerine özel kullanıldığı ya da kullanılmadığıyla ilgili bir bilgilendirmenin yapılmadığı sonucuna ulaşılabilir.

Çizelge 32. Hamam Personelinin Kendi Hijyenine Dikkat Ettiğini Düşünüyorum İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Hamam personelinin kendi hijyenine dikkat ettiğini düşünüyorum.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	25	91	31	54	9
%	11,9	43,3	14,8	25,7	4,3
Ortalama	2,67				

Hamam personeli müşterilerle yakın ilişkiler kurmaktadır. Bu nedenle taşıyıcı konumunda olabilir. Bir müşteriden personele bulaşan bir hastalık daha sonra personelden bir çok müşteriye bulaşabilir. Bu nedenle personel hijyeni de önemli konular arasındadır. "Hamam personelinin kendi hijyenine dikkat ettiğini düşünüyorum." ifadesine yönelik bulgular Çizelge 32'de verilmiştir. Katılımcıların % 55,2'si katılmıyorum, % 30'u katılıyorum cevabı vermiştir. % 14,8'i de kararsızım olarak belirtmiştir.

Çizelge 33. Önyargılı Olarak Hamamların Hijyenik Olduğunu Düşünmüyorum İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Önyargılı olarak hamamların hijyenik olduğunu düşünmüyorum.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	1	23	9	80	91
%	3,3	11,0	4,3	38,1	43,3
Ortalama	4,07				

Hamam işletmelerinin sunduğu hizmetlerden yararlanan ya da bu işletmelere hiç gitmemiş olan çoğu insan, hamamların hijyenik olmadığını düşünmektedir. Çizelge 33'de "Önyargılı olarak hamamların hijyenik olduğunu düşünmüyorum." ifadesine yönelik sonuçlara yer verilmiştir. Katılımcıların % 14,3'ü katılmıyorum, % 81,4'ü katılıyorum cevabı vermiştir. Bu sonuca göre, katılımcıların büyük bir çoğunluğu psikolojik olarak hamamların hijyenik olmadığını düşünmektedir.

Çizelge 34. Genel Olarak Hamamların Hijyenik Olduğunu Düşünüyorum İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Genel olarak hamamların hijyenik olduğunu düşünüyorum.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	35	106	19	43	7
%	16,7	50,5	9,0	20,5	3,3
Ortalama	2,43				

Bütün bu ifadelerden sonra Çizelge 34'de " Genel olarak hamamların hijyenik olduğunu düşünüyorum." ifadesine, katılımcıların % 67,2'si, katılmıyorum, 23,8'i katılıyorum cevabı vermiştir. Katılımcıların büyük çoğunluğu hamamların hijyenik olduğunu düşünmemektedir.

Çizelge 35. Hamamların Müşteri Sağlığını En İyi Şekilde Koruyacağını Düşünüyorum İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Hamamların müşteri sağlığını en iyi şekilde koruyacağını düşünüyorum.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	53	88	28	34	7
%	25,2	41,9	13,3	16,2	3,3
Ortalama	2,30				

Çizelge 35' de "Hamamların müşteri sağlığını en iyi şekilde koruyacağını düşünüyorum." ifadesine yönelik sonuçlar verilmiştir. Katılımcıların % 67,1 katılmıyorum, % 19,5'i katılıyorum, % 13,3'ü kararsızım cevabı vermiştir. Katılmayan ve ne katılıyorum ne katılmıyorum cevabını verenlerin oranının yüksek olması sonucuna bakılarak, katılımcıların hamamların kendi sağlıklarını koruyacağına inanmadıkları söylenebilir.

Çizelge 36. Hamam Ünitelerinin Periyodik Olarak Denetlenmediğini Düşünüyorum İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Hamam ünitelerinin periyodik olarak denetlenmediğini düşünüyorum.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	32	66	28	56	28
%	15,2	31,4	13,3	26,7	13,3
Ortalama	2,91				

Çizelge 36' da "Hamam ünitelerinin periyodik olarak denetlenmediğini düşünüyorum." ifadesine yönelik analiz sonuçlarına yer verilmiştir. Araştırmaya katılanların % 46,6'sı katılmıyorum, % 40'ı katılıyorum cevabı vermiştir. Oranların birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. Katılımcıların % 13,3'ü de bu ifadeye ne katılıyorum ne katılmıyorum cevabı vermektedir.

Çizelge 37. Hamamlar Denetlenmese Dahı Hijyen Ve Sanitasyona Dikkat Edileceğini Düşünüyorum İfadesine Yönelik Frekans Analizi

Hamamlar denetlenmese dahi hijyen ve sanitasyona dikkat edeceğini düşünüyorum.					
	Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
n	30	122	11	37	10
%	14,3	58,1	5,2	17,6	4,8
Ortalama	2,40				

"Hamamlar denetlenmese dahi hijyen ve sanitasyona dikkat edileceğini düşünüyorum." ifadesine yönelik frekans analizi sonuçları Çizelge 37'de verilmiştir. Katılımcıların % 72,4'ü katılmıyorum, % 22,4'ü katılıyorum cevabı vermiştir. Katılmıyorum cevabı verenlerin yüzdesinin çok olması genel

olarak hamamların denetlenmedikleri taktirde hijyen ve sanitasyona dikkat etmeyeceklerinin düşünüldüğü sonucunu ortaya koymaktadır.

4.2.2.5. Yerli Ve Yabancı Turistlerin "Genel Olarak Hamamların Hijyenik Olduğunu Düşünüyorum" İfadesine Verdikleri Yanıtlara Göre Dağılımları

Yerli ve yabancı turistlerin "Genel olarak hamamların hijyenik olduğunu düşünüyorum" ifadesine verdikleri yanıtların cinsiyet, yaş ve eğitim durumlarına göre dağılımları Çizelge 38- 39- 40- 41'de gösterilmiştir.

Çizelge 38. Cinsiyet Grupları Arasındaki Fark Testi Sonuçları

Genel Hijyen Değerlendirmesi	Anlamlılık Değeri	Cinsiyet	Ortalama Değer
	0,557	Kadın	2,80
		Erkek	3,05

**Anlamlılık Değeri= 0,01 *Anlamlılık Değeri= 0,05

Cinsiyet grupları arasındaki farkları incelemek için bağımsız t-testi yapılmıştır. Bu testin sonuçları Çizelge 38'de yer almaktadır. t-testi sonuçlarına göre anlamlılık değeri 0,557 çıkmıştır. Bu sebeple H1 hipotezi reddedilmiştir. Turistlerin hamamlara yönelik genel hijyen değerlendirme cinsiyetlerine göre farklılık göstermemektedir.

Çizelge 39. Yaş Grupları Arasındaki Fark Testi Sonuçları

Bağımsız Değişken	Yaş Grupları	N	Ortalama Değer	Grupların Standart Sapma Değerleri	Anlam Değeri
Genel Hijyen Değerlendirmesi	24 yaş ve altı	37	3,38	1,13	0,052
	25-34	42	3,06	1,37	
	35-44	55	2,53	1,13	
	45-54	54	2,80	1,32	
	55 yaş üzeri	22	3,05	1,09	

**Anlamlılık Değeri= 0,01 *Anlamlılık Değeri= 0,05

Çizelge 39'da görüldüğü gibi anket katılımcılarının yaş aralıklarına göre hamamlardaki genel hijyen değerlendirmesine dair ortalaması en düşük grubu 35-44 yaş aralığı (2,53) oluşturmaktadır. Bu grubu sırasıyla 45-44 arası yaş grubu (2,80), 55 ve üzeri yaş grubu (3,05) ve 25-34 arası yaş grubu (3,06) izlemektedir. Gruplar arasındaki en yüksek ortalama değer ise 24 yaş altı grubuna aittir (3,38).

Çizelge 40. Varyansların Homojenlik testi

Bağımlı Değişken	Levene Değeri	df1	df2	p
Genel Hijyen Değerlendirmesi	2,394	4	205	0,052

Genel Hijyen Değerlendirmesi bağımlı değişkeni için $p=0,052$ değeri $p>0,05$ olduğundan varyansların homojen bir dağılım gösterdiği görülmüştür. Bu analizin sonucu, uygulanacak post-hoc testinin tekniğini belirlemek için de önem taşımaktadır. Buna göre varyansların gruplar arasında homojen dağılım göstermesi durumunda uygulanabilecek tekniklerden biri olan Scheffe tekniği kullanılmıştır (Nakip, 2006). ANOVA analizinin ve Scheffe tekniğinin sonuçları Çizelge 40'da gösterilmiştir.

Çizelge 41. Farklı Yaş Grupları ile Genel Hijyen Algısı Arasındaki Farklılığı Test Etmek Amacıyla Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Bağımlı Değişken	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	Df	Kareler Ortalaması	F	P	Anlamlı Farklılıkları
Genel Hijyen Değerlendirmesi	Gruplar Arası	18,065	4	4,516	2,967	0,02	24 yaş altı 35-44
	Gruplar İçi	312,030	205	1,522			
	Toplam	330,095	209				

Çizelge 39'da istatistiksel olarak anlamlı sonuç, anket katılımcılarının yaş aralıklarına göre farklı değerlendirilen hijyen düzeyine sahip olduğunu gösterirken, bu farklılığın hangi gruplar arasında ortaya çıktığı konusunda bilgi vermemektedir. Hangi grupların birbirinden anlamlı bir biçimde farklılaştığını ortaya koymak amacıyla Scheffe Post Hoc analizi yapılmıştır. Bu analizin sonuçları Çizelge 41'de verilmiştir. 24 yaş altı grubu ve 35-44 yaş aralığı grubu arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur. 24 yaş altı grubu ortalaması (3,38) ve 35-44 arası yaş grubu ortalaması (2,53) arasında ortaya çıkan farklılık incelendiğinde; ortalama değeri daha yüksek olan 24 yaş altı grubu katılımcılarının hamamlardaki genel hijyeni değerlendirme düzeylerinin, nispeten daha düşük olan 35-44 yaş arası katılımcılarına göre daha yoğun olduğu söylenebilir. Diğer gruplar arasında ise anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır. Yapılan ANOVA testi sonucunda anlamlılık değeri 0,052'dir.

H₂ hipotezi test edildiğinde, anket katılımcılarının yaş gruplarına göre hamamları genel olarak hijyen açısından değerlendirmelerinde anlamlı ölçüde farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır (F= 2,967; p(0,02)<0,05). Buna göre H₂ hipotezi kabul edilmiştir.

Çizelge 42. Eğitim Durumu Grupları Arasındaki Fark Testi Sonuçları

Bağımsız Değişken	Eğitim Durumu	N	Ortalama Değer	Grupların Standart Sapma Değerleri
Genel Hijyen Değerlendirmesi	İlköğretim	3	3,67	0,577
	Ortaöğretim	11	2,82	1,079
	Lise	64	2,88	1,120
	Ön lisans	49	3,04	1,499
	Lisans	56	2,41	1,202
	Yüksek Lisans	27	3,29	1,055

Çizelge 42'de görüldüğü gibi genel hijyen değerlendirmesine dair anket katılımcılarının eğitim durumu ortalaması en düşük grubu lisans (2,41) oluşturmaktadır. Lisans grubunu sırasıyla ortaöğretim (2,82), lise (2,88), ön lisans (3,04) ve yüksek lisans (3,29) izlemektedir. Gruplar arasındaki en yüksek ortalama değer ise ilköğretim mezunlarına aittir (3,67).

Çizelge 43. Varyansların Homojenlik testi

Bağımlı Değişken	Levene Statistic	df1	df2	p
Genel Hijyen Değerlendirmesi	6,295	5	204	0,0001

Genel Hijyen Değerlendirmesi bağımlı değişkeni için $p=0,0001$ değeri $p>0,05$ olduğundan varyansların homojen bir dağılım göstermediği Çizelge 43'de görülmektedir. Bu analizin sonucu, uygulanacak post-hoc testinin tekniğini belirlemek için de önem taşımaktadır. Buna göre varyansların gruplar arasında homojen dağılım göstermemesi durumunda uygulanabilecek tekniklerden biri olan Games-Howell tekniği kullanılmıştır (Nakip, 2006). ANOVA analizinin ve Games-Howell tekniğinin sonuçları Çizelge 44'de gösterilmiştir.

Çizelge 44. Farklı Eğitim Durumları ile Genel Hijyen Algısı Arasındaki Farklılığı Test Etmek Amacıyla Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Bağımlı Değişken	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	Df	Kareler Ortalaması	F	P	Anlamlı Farklılıkları
Genel Hijyen Değerlendirmesi	Gruplar Arası	23,582	5	4,716	3,139	0,009	Lisans-Yüksek Lisans (p<0,05)
	Gruplar İçi	306,514	204	1,503			
	Toplam	330,095	209				

Çizelge 43'de görülen istatistiksel olarak anlamlı sonuç ($p<0,05$), anket katılımcılarının eğitim durumlarına göre farklı değerlendirilen hijyen düzeyine sahip olduğunu gösterirken, bu farklılığın hangi gruplar arasında ortaya çıktığı konusunda bilgi vermemektedir. Hangi grupların birbirinden anlamlı bir biçimde farklılaştığını ortaya koymak amacıyla Games-Howell Post Hoc analizi yapılmıştır. Çizelge 44'de görüldüğü gibi lisans ve yüksek lisans grupları arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Bu iki grup arasındaki farklılık ise şöyle yorumlanabilir; buna göre lisans grubu ortalaması (2,41) ve yüksek lisans grubu ortalaması (3,29) arasında ortaya çıkan fark incelendiğinde, ortalama değeri daha yüksek olan yüksek lisans grubu katılımcılarının hamamlardaki genel hijyeni değerlendirme düzeylerinin nispeten daha düşük olan lisans grubu katılımcılarına göre daha yoğun olduğu söylenebilir. Diğer gruplar arasında ise anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır.

H_3 hipotezi ANOVA kullanılarak test edildiğinde anket katılımcılarının eğitim durumlarındaki farklılıklara göre hamamlarda genel hijyen algılarının da farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır ($F= 3,139$; $p(0,009)<0,05$).

Çizelge 45. Kültür Grupları Arasındaki Fark Testi Sonuçları

Bağımsız Değişken	Eğitim Durumu	N	Ortalama Değer	Grupların Standart Sapma Değerleri
Genel Hijyen Değerlendirmesi	Türk	47	3,04	1,197
	Alman	68	2,44	1,226
	İngiliz	54	3,48	1,077
	Rus	41	2,76	1,300

Çizelge 45’de görüldüğü gibi anket katılımcılarının kültür yapısına göre hamamlardaki genel hijyen değerlendirmesine dair ortalaması en düşük grubu Almanlar (2,44) oluşturmaktadır. Almanları sırasıyla Ruslar (2,76) ve Türkler (3,04) izlemektedir. Gruplar arasındaki en yüksek ortalama değer ise İngilizlere aittir (3,48).

Çizelge 46. Varyansların Homojenlik Testi

Bağımlı Değişken	Levene Statistic	df1	df2	p
Genel Hijyen Değerlendirmesi	1,220	3	206	0,304

Genel Hijyen Değerlendirmesi bağımlı değişkeni için $p=0,30$ değeri $p>0,05$ olduğundan varyansların homojen bir dağılım gösterdiği Çizelge 46’da görülmektedir. Buna göre varyansların gruplar arasında homojen dağılımı göstermesi durumunda uygulanabilecek tekniklerden biri olan Scheffe tekniği kullanılmıştır. ANOVA analizinin ve Scheffe tekniğinin sonuçları Çizelge 47’de gösterilmiştir.

Çizelge 47. Farklı Kültür Yapıları ile Genel Hijyen Değerlendirmesi Arasındaki Farklılığı Test Etmek Amacıyla Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

Bağımlı Değişken	Varyansın Kaynağı	Kareler Toplamı	Df	Kareler Ortalaması	F	P	Anlamlı Farklılıkları
Genel Hijyen Değerlendirmesi	Gruplar Arası	34,373	3	11,458	7,981	,0001	İngiliz-Alman & İngiliz-Rus
	Gruplar İçi	295,722	206	1,436			
	Toplam	330,095	209				

H₄ hipotezi ANOVA kullanılarak test edildiğinde anket katılımcılarının eğitim durumlarındaki farklılıklara göre hamamlarda genel hijyen algılarının da farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır (F= 7,981; p(0,0001)<0,05).

Çizelge 45'de görülen istatistiksel olarak anlamlı sonuç, anket katılımcılarının kültürlerine göre hamamlardaki genel hijyen değerlendirme düzeylerinin farklılaştığını göstermektedir. Hangi grupların birbirinden anlamlı bir biçimde farklılaştığını ortaya koymak amacıyla Scheffe Post Hoc analizi yapılmıştır. Çizelge 47'de görüldüğü gibi İngiliz-Alman ve İngiliz-Rus grupları arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Bu gruplar arasındaki farklılık ise şöyle yorumlanabilir; İngiliz grubun ortalaması 3,48 Alman ve Rus grubu ortalamaları ise sırasıyla 2,44, 2,76 olarak farklı çıkmıştır. Dolayısıyla ortalama değeri daha yüksek olan İngiliz grubunun, hamamlardaki genel hijyeni değerlendirme düzeyleri nispeten düşük olan Alman ve Rus grubu katılımcılarına göre daha yüksek çıkması söz konusu farklılığı açıklamaktadır. Diğer gruplar arasında ise anlamlı bir farklılığa rastlanmamıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu bölümde yapılan nitel ve nicel araştırmaların bulgularına ilişkin sonuçlara ve bu sonuçlara bağlı olarak geliştirilen önerilere yer verilmiştir.

5.1 Sonuç

Türk Hamamlarının, çeşitli amaçlarla kullanımı, beden üzerindeki olumlu etkileri ve uygulama açısından zengin olmasından dolayı hamamlar, bin yılı aşkın bir süredir günümüze kadar gelmeyi başarmıştır. Türk Hamamlarının, bedensel ve inançsal temizliğin yanı sıra, eğlence, evlilik ve doğumla ilgili pek çok sosyal olaya sahne olması açısından, Türk toplumunun yaşamında oldukça önemli bir yere sahiptir. Günümüzde, daha çok temizlik, sağlık ve güzellik amacıyla kullanılan hamamların içerisinde kese ve köpük masajının yanı sıra, havuzlar, çamur, yosun, kil, bal, yoğurt ve bitkisel yağ masajlarını ve vücut bakımlarını görmek mümkündür. Bu nedenlerle Türk toplumunun yanı sıra Türk Hamamları yabancı turistlerin de ilgisini çekmekte ve turistler Türkiye'yi ziyaretlerinde Türk Hamamlarından faydalanmaktadır.

Turistlerin Türk Hamamlarına gelişlerinde etkili olan araçların başında akraba-arkadaş tavsiyesi, seyahat acenteleri ve daha önceki seyahat deneyimleri gelmektedir. Tercih etme nedenleri ise merak, ilgi, sağlık ve eğlence olmuş ve en çok kese, masaj ve sauna hizmetlerinden yararlanmışlardır. Türk Hamamlarının mimari, sosyal, tarihsel ve kültürel yapısı turistler için çekici unsur olmuştur.

Türk Hamamlarının bu kadar ilgi görmesi hijyen konusunu da gündeme getirmektedir. En önemli kullanım nedeni temizlik ve sağlıkken, buradan alınan hizmet sonrasında sağlığı yitirme de söz konusu olabilir. Hamam temizliğinde hijyen koşullarına uygunluk sağlanmadığı takdirde ortam, çeşitli bulaşıcı hastalıkların üremesine ve yayılmasına zemin hazırlayacaktır. Nitekim yapılan bu çalışmada da genel olarak Türk Hamam işletmelerinin hijyen ve sanitasyon konusunda dikkatli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır

Hamamlara gelen kişilerin herhangi bir bulaşıcı hastalığı olabilir. Bu hastalığı soyunma veya yıkanma esnasında ortama bırakabileceği gibi çalışan personele de bulaştırabilir. Çalışan personelden de bu hastalık yaptığı hizmet esnasında müşteriye geçebilir. Bu sebeple hamam ünitelerine geçmeden önce vücut dezenfeksiyonu yapılması gerekirken bulgulara bakıldığında, ilgili ifadeye çoğunlukla katılmıyorum cevabı verilmiştir.

Hamamlarda, sağlık ve hijyen açısından hamama girmesinde sakınca bulunan kişilere yönelik durumlarla ve hamamdaki iç sıcaklıkla ilgili bilgilendirmelerin yapılmadığı fakat hem anket hem de gözleme dayalı araştırma bulgularına göre bu konularla ilgili gerekli uyarıcı levhaların ve sıcaklığı gösteren termometrelerin bulunduğu görülmektedir.

Aniden sıcaklığa geçilmesi sağlık açısından olumsuz sonuçlar doğuracağı için geleneksel Türk Hamamlarında sıcaklık bölümüne geçmeden önce daha az sıcaklığa sahip olan ılık bölüme bulunur. Bu araştırma sonucunda da Antalya'daki hamamların genelinde ılık bölüme olduğu söylenebilir.

Hamamlarda, kırılması durumunda kötü sonuçlar doğacağı için cam tabak ve bardak kullanımı uygun değildir. Hamamların da bu konu da dikkatli olduğu ve hamam içerisinde bu malzemeleri kullanmadıkları görülmektedir.

Hamamlarda havalandırma ve aydınlatma sistemi gerekli olan unsurlardandır. Fakat bazı işletmeler de yetersiz olabilmektedir. Hamam işletmelerinde bu unsurların yetersiz olması durumunda ise sağlık problemleri ortaya çıkacaktır. Anket ve gözlem sonuçlarına göre, bunların ortalamaları 3'ün üzerindedir. Bu da var olan havalandırma ve aydınlatmaların her yerde

yeterli olmadığı sonucunu göstermektedir. İşletmelerin çoğu bu konuda dikkatliken az da olsa bu konuya önem vermeyen işletmelerin olduğu da görülmektedir.

Hamam ünitelerinde su birikintilerinin olması, mermerlerde yosunlaşmalar ve yerlerin kaygan olması istenmeyen durumlardandır. Araştırma sonucuna göre, hamamlar genel olarak bunlara dikkat etmektedir fakat dikkat etmeyen işletmelerin de az olmadığı görülmektedir.

Her temizliğin olduğu ortamda hijyenden bahsedilemediği gibi temizliğin olmadığı yerde hijyenden hiç bahsedilemez. Araştırmanın anket ve gözlem sonuçlarına göre, bazı hamamların, kurna, tuvalet, göbek taşı ve yiyecek içecek tüketiminin yapıldığı yerlerdeki temizlik konusunda eksik olduğu görülmektedir. Buraların temizliğine dikkat eden işletmelerde olduğu gibi dikkat etmeyen işletmelerde azımsanamayacak orandadır.

Hamamlarda kullanılan su sıcak olmalıdır fakat çok sıcak olan su cilde zarar verebilir, herhangi bir sağlık problemi yaratabilir. Araştırmada, kullanılan suda renk ve koku olmadığı, suyun sıcaklığının yeterli olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Hamamlarda kullanılan havlu, peştamal, kese gibi malzemeler kimi işletmelerde tek kullanımlık iken, kimi işletmelerde, müşteriden sonra temizliği sağlanarak tekrar kullanılmaktadır. Araştırmanın sonucuna göre işletmelerin bir kısmının tek kullanımlık malzemeler kullandığı, bir kısmının ise bu malzemeleri temizleyerek tekrar kullanıma verdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Malzemeler tek kullanımlık olmasa dahi genel olarak bu malzemelerin temiz olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Hamam işletmeleri müşterilere hizmet veren işletmelerdir. Müşteri hizmeti aldığı sürece personelle yakın ilişki kurmaktadır. Bu açıdan müşteriler karşılarında kendi dış görünüşüne önem veren saçlı sakalı ve tırnakları kesilmiş bir personel görmek isterler. Bununla beraber hijyen sağlamanın en önemli unsuru çalışanlardır. Ayrıca bu tür işletmelerde çalışanların hepsi hijyen eğitim belgesi ile sağlık belgesini almış olmaları gereklidir. Araştırma sonucunda, çalışanların hepsinin bu belgelere sahip olmadığı, olsalar dahi kendi dış görünüş ve hijyenlerine dikkat etmedikleri görülmektedir.

Sonuç olarak, genellikle hamamların hijyen ve sanitasyon konusunda yapılması gerekenlere dikkat etmediği, fakat aralarında bu konuya duyarlı olan işletmelerinde olduğu söylenebilir. Bu işletmelerden faydalanan müşteriler çoğunlukla hamamları hijyenik bulmamakta ve buraların denetlenmediğini düşünmektedir. Yapılan gözlemler sırasında sorulan sorulara verilen cevaplar dikkate alındığında denilebilir ki, denetlemeler yetersizdir. Antalya Valiliği İl Kültür Turizm Müdürlüğü tarafından çıkartılan bir yazıda bu tür işletmelerin denetlenmesiyle ilgili madde bulunmaktadır. Fakat gerekli denetimlerin yeterince yapılmadığı çıkan araştırma sonuçlarından biridir. Oysaki, Türk Hamamlarının farklı ve özgün bir turistik bürün olarak ülke turizmine yaptığı ve yapacağı katkı düşünüldüğünde hamam işletmelerinin kullanan yerli ve yabancı turistlerin sağlığını tehlikeye atmayacak uygulamaların yerine getirilmesi ve denetlenmesi son derece önemlidir.

Ayrıca, turistlerin hamamlara yönelik hijyen değerlendirmelerinin cinsiyetlerine göre farklılık göstermediği (*H1 sig. 0,557*) saptanmıştır. Ancak yaşlara (*H2*), eğitim durumlarına (*H3*) ve kültürlerine (*H4*) göre istatistik olarak anlamlı bir farklılık olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Eğitim durumu önlisans ve yüksek lisans olan cevaplayıcılar hijyen konusunda kararsız kalmıştır. Eğitim durumu ortaöğretim, lise, lisans eğitim durumuna sahip cevaplayıcılar ise hamamların hijyenik olmadığını düşünmektedir. Eğitim durumu ilköğretim olan cevaplayıcılar ise hijyenik olduğu düşüncesine daha yakındır. Gruplar arasında çıkan anlamlı farklılık lisans ve yüksek lisans gurupları arasında bulunmaktadır. Eğitim durumuna göre genel hijyen değerlendirmesinde veriler homojen dağılım göstermediğinden diğer guruplar arasında anlamlı farklılık bulunmamaktadır.

Hamamlara yönelik hijyen değerlendirmesi kültürler arası da farklılık gösterdiği saptanmış Türk ve İngilizlerin kararsız Rus ve Almanların ise hijyenik olmadığını düşündüğü sonucuna ulaşılmıştır. Gruplar arasındaki anlamlı farklılık İngiliz - Alman ve İngiliz - Rus arasındadır.

5.2. Öneriler

Araştırmanın ortaya koyduğu sonuçlardan yararlanarak, işletme sahipleri, çalışanlar, yetkililere ve akademisyenlere çeşitli önerilerde bulunulmuştur. Bu öneriler, dört başlık altında aşağıda yer almaktadır.

5.2.1. İşletme Sahiplerine Öneriler

- Sağlık ve hijyen bakımından hamama girmesinde sakınca bulunan kişiler vardır. Örneğin astımı olan birisi hamamdaki yoğun nem etkisinden olumsuz etkilenecektir. Bununla birlikte, deri enfeksiyonu, açık yara ve kesikleri olan, bulaşıcı hastalığı bulunan kişilerin de hamamlara girmesi uygun değildir. Hamamlarda müşteriye bu bilgileri veren bir personelin yanı sıra bununla ilgili bilgilendirme levhaları da bulundurulmalıdır.
- İşletme içerisinde görülebilecek çeşitli rahatsızlıkların nedenleri araştırılarak, bulaşıcı olması dahilinde gerekli olan tıbbi önlemler alınmalı ve ilgili mercilere bildirilmelidir.
- Hamamlar aşırı sıcak yerlerdir. Birçok hastalığa iyi gelse de bazı hastalıkları tetikleyebilmektedir. Bu sebeple hamama gelen müşteriye hamamın iç sıcaklığıyla ilgili bilgilendirme verilmeli, sıcaklığı gösteren termometreler bulundurulmalı ve sıcaklık bölümüne geçmeden önce daha az sıcaklığa sahip ılık bölüme bulundurulmalıdır. Örneğin, tansiyon hastası olan bir kimse aşırı sıcakta hastalanabilir.
- İşletmeler tarafından aydınlatma ve havalandırmanın önemi yok sayılmamalı, özellikle iyi bir havalandırma düzeneğinin kurulmasına özen gösterilmelidir. Havalandırma sistemleri, duman, koku, is ve buharlaşmayı giderecek, ısıyı muhafaza edecek, toz, kir ve zararlı bakterilerin girişini önleyecek nitelikte olmalıdır. Filtrelerin ve diğer parçaların temizlenmesi ya da değiştirilmesi bakımından rahatça erişilebilecek bir şekilde kurulmalıdır. Temiz olmayan bir alandan temiz bir alana olabilecek hava akımlarından kaçınılmalıdır.

- Tuvaletler sadece hamamlar için değil kamuya açık bütün her yerde hatta evlerde bile sağlığı tehdit altına alabilecek yerlerdir. İşletmeler tarafından tuvalet ve hatta yiyecek içecek tüketiminin yapıldığı yerlere de periyodik bir temizleme takvimi oluşturulmalı ve hijyen kuralları çerçevesinde uygun temizlik malzemeleri kullanılarak buraların temizliği sağlanmalıdır. Tuvaletlerde ve genel alanlarda bulunan çöpler devamlı toplanmalı, ağızları kapalı ve etrafa koku saçmayacak şekilde olmalıdır.
- Göbek taşı hamamın en önemli yerlerinden biridir. Yıkamak, terlemek, keselenmek ve masaj yaptırmak gibi çeşitli nedenlerle kullanılır. Göbek taşının temizliği sürekli olarak sağlanmalı ve temizlik sırasında uygun deterjanlar hijyen kurallarına göre kullanılmalıdır. Ayrıca göbek taşının üzerinde çizik ve çatlaklar bulunması durumunda orada hijyenik bir temizlikten bahsedilemez. Çizik ve çatlakların arasına giren mikroorganizmalar temizlik yoluyla yok edilemeyecektir. Bu nedenle mermerin düzleştirilerek çizik ve çatlakların giderilmesi gerekmektedir.
- Kese, peştamal, havlu ve lif gibi kullanılan bütün malzemelerin temiz olması çok önemlidir. Günümüzde bunlar tek kullanımlık olarak hazırlanmaktadır. Fakat tek kullanımlık olan paketlerin ağzı kapalı olmalı ve ağızları açıldığı zaman bekletilmeden kullanılması gerekmektedir. Aksi halde malzemeler steril olma özelliğini kaybedecektir. Malzemeler tek kullanımlık olmadığı takdirde her müşteriden sonra dezenfekte edilerek, hijyenik bir şekilde saklanmalıdır.
- Hamamlarda çalışan personel kendisi için bulaşıcı hastalıklara karşı önlem almalı kendi hijyen ve temizliğine daima dikkat etmelidir. Gelen müşterilerle yakın ilişkiler kurması hastalıklı bir müşteriden kendisine bulaştırma ihtimalini arttırmaktadır. Personelin kişisel hijyenine önem vermesi dış görünüşüne yansiyacak ve bununla birlikte o işletmeye olan güven de artacaktır. Hamam işletmeleri, personelinin ve müşterinin sağlığını en iyi şekilde koruyabilecek şekilde çalışmalıdır.

- Bulaşıcı hastalıklarda personel hijyeninin en önemli etken olduğu çalışanlara benimsetilmelidir. Bu konuda hamam personeline işletme tarafından gerekli mesleki eğitim kursları düzenli aralıklarla verilmelidir. Verilen bu eğitimler belirli dönemlerde ihtiyaç doğrultusunda tekrar edilmeli ve verilen her eğitimden sonra personel gözlemlenerek öğrenilen bilgilerin işbaşında hayata geçirilmesi sağlanmalıdır.
- İşletme tarafından personel sağlığını ve hijyenini sağlayacak olanaklar hazırlanmalıdır.
- Personelin işe alımından önce sağlık kontrolleri yaptırmalı ve bu kontroller 6 ayda bir yenilenerek durum kontrol altında tutulmalıdır.

5.2.2. Çalışanlara Öneriler

- Hamam personelinin cilt hastalığı, ishal, kusma, ateş gibi sağlık problemleri var ise iş yerinde bu açıkça dile getirilmelidir. Aksi durumda hastalığının seyri uzayacağı gibi, başkalarına bulaştırma ihtimali de artacaktır.
- Bakteri ve virüslerin müşteriden geçebileceğinin farkında olmalı ve yakın temastan kaçınmalıdır. Ayrıca sağlık açısından problemlili olan kişileri hamama girme konusunda uyarmalıdır.
- Hijyen ve sanitasyon eğitimini almalı ve eğitim sırasında gördüklerini doğru bir şekilde uygulamalıdır.
- Öncelikli olarak kendi kişisel hijyenine özen göstermeli, bulaşıcı hastalıklara karşı kendini korumalıdır. Düzenli olarak yıkanmalı, saç ve sakal traşına özen göstermeli ve daima temiz giyinmelidir. Böylece hem kendini hastalıklara karşı koruyacak hem de işletme hakkında olumlu bir imajın oluşmasına katkıda bulunacaktır.

5.2.3. Yetkililere Öneriler

- Sağlık Bakanlığı, İl Sağlık Müdürlükleri, Turizm Bakanlığı, Belediyeler vb kamu kuruluşları kamuya açık yerlerin sağlık yönünden denetimlerinden sorumludur. Hamam işletmelerinin de denetimlerinin düzenli olarak yapılması bir zaruriyettir. Bu söz konusu denetimlerin hangi aşamada hangi kurum veya kuruluş tarafından yapılacağı yasayla belirlenmiştir. Ancak önemli olan denetleme işlevinin yetkili ve yetkin kişiler tarafından düzenli olarak yerine getirilmesidir. Yetkililer tarafından yapılacak olan bu denetlemeler her bir işletme için düzenli olarak arşivlendirilmeli, temizlik, hijyen ve sanitasyon kurallarını tüm uyarılara rağmen gerçekleştirilmeyen hamam işletmeleri gerektiğinde kapatılarak cezalandırılmalıdır.
- Hamamların temizlik ve hijyenleriyle ilgili uyulması gereken kurallar yazılı olarak yetkililer tarafından hamam işletmecilerine verilmelidir. Böylece hamamların hijyenik olma koşulları belirlenmiş olduğundan işletme tarafından takip ve kontrolü kolaylaşacaktır.
- Yapılan denetlemelerde sadece temizlik, hijyen ve sanitasyon değil aynı zamanda çalışan personelin sağlık raporu ve hijyen eğitim belgesinin olup olmadığının da denetlenmesi ve birtakım yaptırımların bulunması gerekmektedir. Ayrıca hijyen eğitim belgesi olmayan kimselerin de hamam işletmesi açmasını önleyici uygulamaların getirilebilmesi düşünülebilir.
- Yetkililer tarafında yapılan denetlemelerden sonra temizlik, hijyen ve sanitasyon konusunda bir sorun bulunmadığı takdirde işletmeyi ödüllendirmek adına bir belge verilebilir. Bu bağlamda yapılacak önerilerden biri Kültür ve Turizm Bakanlığınca geliştirilen "yeşil yıldız, beyaz yıldız, ve mavi bayrak" uygulamalarına benzer bir proje Türk Hamamlarında hijyen ve sağlığa yönelik olarak da belirli prosedürler dahilinde geliştirilmesidir. Böylece işletme bu belgeyle

kendini daha iyi pazarlayabilecektir. Aldığı bu belgeyi seyahat acentelerine da sunarak tur operatörlerinin paket tur kapsamında olan hamam ziyaretlerini kendi işletmesine çekebilecektir. Ayrıca seyahat acenteleri ve tur operatörleri paket turların içinde hamamları satarken bu belgeye sahip olan işletmeleri tercih ederek turistin güvenini de sağlayabileceklerdir.

5.2.4. Akademisyenlere Öneriler

- Araştırma, Antalya ilinde sadece hamam hizmeti veren işletmeler üzerinde gerçekleştirilmiştir. Bu anlamda farklı yörelerde farklı hamam işletmelerinde yapılacak çalışmalarda literatüre bir katkı yapması çalışmanın amaçlarında biridir. Bu kapsamda farklı çalışmaların yöre ve işletme çeşitlemesine gidilerek yapılması, farklı boyuttaki işletmeler ve yöreler arasında karşılaştırma yapma olanağı bulunabilecektir.
- Bu araştırmada hamamların hijyenine odaklanılmıştır. Hijyenin müşteri memnuniyeti veya algılanan kalite üzerine etkisine yönelik araştırmaların yapılmasının da literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Allegranzi, B., Conway, L., Larson, E. and Pittet, D. (2014). Status Of The Implementation Of The World Health Organization Multimodal Hand Hygiene Strategy In United States Of America Health Care Facilities. American Journal Of Infection Control, 42 (3), 224-230.

Altunışık, R., Recai C., Serkan B. ve Engin Y. (2004). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri: SPSS Uygulamalı*. (3. Basım). İstanbul: Avcı Ofset.

Ak, B. ve Sevin H. D., (2000). Turist Sağlığı ve Turist Sağlığı İmkanları Açısından Antalya Bölgesinde Bir İnceleme. *H.Ü. Sağlık İdaresi Dergisi*, 5(1), 90-100.

Akal, A., ve Oğuz, H. (2012). Konjonktivitler. *Türk Oftalmoloji Dergisi*, 42.

Akdur, R. (2015). Turizm Bölgelerinde Halk Sağlığı. Turizm Hukuk ve Sağlık Sempozyumunda sunuldu. (3-5 Nisan 2015, 173-189, Nevşehir).

Aksu, H. ve Kaya, I. (2000). Gıda Sanayinde Personel Hijyeni. *TMMOB Gıda Mühendisliği Dergisi*, 3(7), 15-19.

Aktaş, A. ve Özdemir, B. (2012). *Otel İşlemelerinde Mutfak Yönetimi*. (3. Basım). Ankara: Detay Yayıncılık.

Aktaş, G. G. (2011). Anadolu'da Toplumsal Yaşamın Mekansal İzleri. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 7, 55-68.

Apaydın Başa, B. (2009). Türk Hamam Kültürünün Spa & Wellness Mekânlarının Tasarımına Etkileri. *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*, 1(1), 207-220.

- Aral, Nihan. (2009). *Su Ürünleri İşleme Tesislerindeki Hijyen Uygulamaları*. Yüksek Lisans Tez. Muğla Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü. Muğla.
- Arık, N. ve Konar, N. (2015). Toplu Tüketim Yerleri İçin Hijyen Uygulamaları, Turizm Sağlık ve Hukuk Sempozyumunda sunuldu. (3-5 Nisan 2015, 9-21, Nevşehir).
- Arslanyılmaz, M., Aslan, D., Akın, L. ve Aktaş D., (2014). Tularemi: Güncel Değerlendirmeler. *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, 71 (2): 99-106.
- Aru, K. A. (1949). *Türk Hamamları Etüdü*, Doçentlik Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Aydemir, S., Üstündağ, Y., Borazan, A., Sekitmez, N. ve Özdemir, H. (2004). Sarılık, Akut Böbrek Yetmezliği Ve Trombositopenili Bir Olgu; Weil Hastalığı. *Akademik Gastroenteroloji Dergisi*, 3 (1): 42-45.
- Aydın, İ., Tütüncü, Ö. ve Aydın, S. (2013). *SPA Hizmetlerinde Sağlık Kapsamında Müşteri Güvenliği*. II. Rekreasyon Araştırma Kongresinde Sunulan Bildiri (31 Ekim – 03 Kasım 2013 ss. 449-460, Kuşadası).
- Bal, A. A. (2010). Oryantalist Resimde Beden Kolonileştirilme Bağlamında "Türk Hamamı" İmgesi. *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 2 (2), 13-23.
- Balkaya, N. ve Açıkgöz, A. (2004). İçme suyu kalitesi ve Türk içme suyu standartları. *Standard Dergisi*, 43(505), 29-37.
- Bilirgen, E., Çakmut, F., Delibaş, S. ve Esemeli, D. (2006). *Hamam: Osmanlı'da Yıkama Geleneği ve Berberlik Zanaatı*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

- Boge, J., Kristoffersen, K. and Martinsen, K. (2013). Bodily Cleanliness In Modern Nursing. *Blackwell Publishing Ltd Nursing Philosophy*, 14 :78-85.
- Bozok, D. ve Koroğlu, Ö. (2009), The Determination of the Strategies Which Can Be Effective for Marketing of the Traditional Turkish Baths (Hamams): An Investigation with Russian Tourists. University "Prof. Dr. Assen Zlatarov" Academic Journal, 5(1), 89-98.
- Bozok D. (2008). Kültürel Değerlerin Turizme Kazandırılmasında Yeni Bir Turistik Ürün Olarak Hamamlar. II. Ulusal Mimarlık ve Taş Sempozyumunda Sunulan Bildiri. (19-20 Aralık, 113-123. Antalya).
- Bozok D. (2006). Türk Hamam ve Geleneklerinin Turizmde Uygulanışı (Bursa Merkez İlçede Bir Araştırma). *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 62-86.
- Bulduk, S. (2003). *Gıda ve Personel Hijyeni*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Büyükoztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2010). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri* (5. Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Can, S. (2008). *Küçük Ölçekli Otel İşletmelerinin Mutfak Departmanında Çalışan Personelin Hijyen ve Sanitasyon Alışkanlıkları (Erdek Yöresinde Bir Uygulama)*. Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Castiglia, R. B., & Giorgio, M. (2008). The Turkish Baths in Elbasan: Architecture, Geometry and Wellbeing. *In Nexus Network Journal*, 10 (2) 307-321.
- Çınar, S. (2010). *Erzurum'da Hamam Mimarisi Ve Hamam Kültürü*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Çiçek, D. (2008). Temizlik Hizmeti Eğitimi Üzerine Kavramsal Deneme Çalışması. IV Lisans Üstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresinde sunulan Bildiri. (23-27 Nisan 2008, 259-276. Antalya).

Çiçek, D. (2009). *Hijyen Ve Sanitasyon*. Anadolu Üniversitesi. Eskişehir: Web-Ofset.

De La Hoz, J. G. ve Fortes, A. P. (2011). Hygiene, Health and Safety Conditions Public Swimming Pools. 31(121).

Demir, Z. (2012) Geçmişten Günümüze Hamam Kültürü Kocaeli İlinde Bulunan Hamamlar ve Çoban Mustafa Paşa Hamamı, Bilimsel Araştırma Yöntemler, Kocaeli Üniversitesi Mimarlık Ve Tasarım Fakültesi. Kocaeli.

Doğan, H., Kocaman, S. ve Tekin, Y. (2011). Alanya'ya Gelen Yabancı Turistlerin Türk Hamamlarına İlişkin Memnuniyet Algılamaları. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1,18-36.

Emiroğlu, İ, (2010). *Konya'da Hamam Kültürü Ve Kullanım Eşyaları*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Erdoğan, H., ve Arslan, H. (2015). Colonization of Legionella Species in Turkish Baths in Hotels in Alanya Turkey. *Environmental Monitoring and Assessment*, 187(5), 1-5.

Erkal, S (1997). Hastanelerde Çalışan Ev İdaresi Personelinin Hijyen Kurallarına İlişkin Davranışlarının İncelenmesi. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Ertuğrul, A. (2009). Hamam Yapıları ve Literatürü. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7 (13), 241-266.

- Eryılmaz, M. ve Akın, A. (2008). Dezenfeksiyon ve Antisepsi. *Ankara Eczacılık Fakültesi Dergisi*, 37 (4), 311 - 331.
- Evcı, D. ve Tezcan, S. (2005). Küreselleşme ve Turist Sağlığı. I. Çanakkale 18 Mart Biyenalinde Sunulan Bildiri. (5-7 mayıs 2005, Çanakkale).
- Fellows, J. (1984). Housekeeping Supervision London: Pitman Publishing.
- Fidan, F., ve Ağaoğlu, S. (2004). Ağrı Bölgesinde Bulunan Lokantaların Hijyenik Durumu Üzerine Araştırmalar. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 15(1), 107-114.
- Fraenkel, J. R., & Wallen, N. E. (2008). *How To Design And Evaluate Research In Education*, New York: McGraw-Hill.
- Göktaş, P., Oktay, G., & Pervaz, F. (1991). Sağlık Personeli ve Normal Toplum Bireylerinde Ellerin Bakteriyolojik İncelenmesi. *Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi*, 21(3-4), 266-276.
- Gökuğur, N., Karabay O., ve Koçoğlu, E. (2006). Hamamlar Mikolojik Florası, Geleneksel Türk Hamamı. *Mikozlar*, 49 (5), 411-414.
- Gül, A. (2009). Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek Ve Kızamık. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41 : 239-270.
- Günaydın, M. ve Gürler B. (2008). Hastane İnfeksiyonlarının Kontrolünde Dezenfeksiyon, Antisepsi Ve Sterilizasyon "Das" Uygulamaları. *Gürler Ankem Dergisi*. 22(4), 221-231.

Güler, Ç. ve Çobanoğlu, Z. (1994). *Turist Sağlığı*. Ankara: Aydoğdu Ofset.

Güler, Ç. ve Çobanoğlu, Z. (1994). *Kamuya Açık Yer ve Kuruluşlar*. Ankara: Aydoğdu Ofset.

Güvenç, Ş. (1997). *Antalya Kaleiçi'nde Yenikapı, Gavur Hamamı Restorasyon Projesi 1*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Irmak, Hasan, Sağlık Bakanlığı, and Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü. "Şubat-2008 ANKARA." Web: http://beslenme.gov.tr/content/files/arastirmalar/uyelik/beslenme_bilgi_serisi/Kitaplar/b/b_05_sularla_iliskili_hastaliklar_52.pdf

Jong, A.C.(1989). Travel Related Infections, *Prevention and Treatment Hospital Practice*, 15.

Kandela, P. (2000). The Rise And Fall Of The Turkish Bath In Victorian England. *International Journal Of Dermatology*, 39(1), 70-74.

Kantaroğlu, Ö. (2006). Sıhhi Tesisat Sistemlerinde Lejyonella Hastalığı. *Tesisat Mühendisliği Dergisi*, 91 :53-58.

Kaplan, Y. (2010). Türk Hamam Kültürünün Divan Şiirine Yansımaları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 44, 131-155.

Kappa, M. M., Nitschke, A., ve Schappert, P. B. (1997). *Managing housekeeping operations*. Educational Inst of the Amer Hotel.

Karagülle, M., Nagy G., Barna, I., Barut, Y., İşsever, H., Karagülle, M. Z. ve Bender, T. (2011). An Observation On Health Effects Of Hamam (Turkish Bath). *Press Therm Climat*, 148: 79-86.

- Karal, H. ve Kokoç, M. (2010). Üniversite Öğrencilerinin Sosyal Ağ Siteleri Kullanım Amaçlarını Belirlemeye Yönelik Bir Ölçek Geliştirme Çalışması. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education*, 1(3), 251-263.
- Katherine, G., David, A. and Matthew, F. (2014). Exploring the Relationship Between Access to Water, Sanitation and Hygiene and Soil-Transmitted Helminth Infection: A Demonstration of Two Recursive Partitioning Tools. *PLoS Neglected Tropical Diseases*. 8 (6): 1-12.
- Kaya, S. (2006). Bruselloz Ve Tedavi Sorunu, *İnfeksiyon Dergisi*. 20 (3): 227-230.
- Kaya, M. ve Uçmak, F. (2010). Tüberküloz Peritonit. *Güncel Gastroenteroloji* 14 (2): 90 - 95.
- Kınacı, B., ve Çetiner, H. (2013). Gaziantep'te Dört ve Beş Yıldızlı Otellerin Restoranlarında Çalışan Personelin Kişisel Hijyen Uygulamaları Üzerine Bir Alan Araştırması. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 1(1) 21-28.
- Kılıç, V. (1999). *Endüstriyel Çamaşır Hijyeni*. İstanbul: Diversey Lever Yayıncılık.
- Koçak, N. (2012). *Yiyecek İçecek Hizmetleri Yönetimi*. (5. Basım). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Koyunoğlu, S. (2003). *Turist Sağlığı Turist Sigortası ve Tüketicinin Korunması*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kozak, A. M. (1997). Kat Hizmetlerinde Hijyen Yönetimi, *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, (8): 32-37.

Kozak, M. ve Yıldız, E. (2002). *Temizlik Ürünlerinin Kullanımı ve Denetimi*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Kozak A. M. ve Çiçek D. (2005). Kat Hizmetlerinde HACCP Uygulaması Üzerine Bir Model Önerisi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 16 (1), 31-45.

Latham, J. R., Magiorakos, A. P., Monnet, D. L., Alleaume, S., Aspevall, O., Blacky, A., ... & Jansen, A. (2014). The Role And Utilisation Of Public Health Evaluations In Europe, A Case Study Of National Hand Hygiene Campaigns. *BMC Public Health*, 14(1), 131.

Lopašovský, L., Kunová, S., Bobkova, A., Zelenáková, L. ve Bobko, M. (2013). Control Of Operational Hygiene In Fast Food Restaurants. *Journal Of Microbiol Biotech Food Sciences*. 3: 28-30.

Läikkö-Roto, T., & Nevas, M. (2014). Restaurant Business Operators' Knowledge Of Food Hygiene And Their Attitudes Toward Official Food Control Affect The Hygiene In Their Restaurants. *Food Control*, 43, 65-73.

Market Line Industry Profile Personal Hygiene in Mexico (2014). This Profile Is A Licensed Product And Is Not To Be Photocopied. Web:<http://eds.b.ebscohost.com/eds/pdfviewer/pdfviewer?sid=b4220f1e-e04a-442fb6fb3307550935e5%40sessionmgr198&vid=1&hid=111>. adresinden 10 Nisan 2015 tarihinde alınmıştır.

Merdol, T. K., Beyhan, Y., Ciğerim, N., Sağlam, F., Tayfur, M., Baş, M., & Dağ, A. (2000). Toplu Beslenme Yapılan Kurumlarda Çalışan Personel için Sanitasyon/Hijyen Eğitimi. *Ankara: Hatipoğlu Yayınevi*.

Meslekî Eğitim Ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi. (2007). *Salon Hazırlığı Ve Hijyeni*, Ankara.

Nakip, M. (2006). Pazarlama araştırmaları Teknikler ve SPSS Destekli Uygulamalar. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Özaras, F. (2011). *Kuaför alışanlarının Hijyen, Kan Yoluyla Bulaşan Hastalıklar Ve Onikomikozis Yönünden İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Düzce.

Özcan, D. Z. (2011). The Restcration Project Cukur Hamam İn Birgi. Master Thesis. The Graduate School Of Natural And Applied Sciences Of Middle East Technical University.

Öztaş, K. (2002). *Turizm Sektöründe Mutfak Hizmetleri*. Ankara: Nobel Yayınevi.

Passini, W. (1989). Tourist Health as a New Branch of Public Health. *World Health Statistics Quartorly*, 42 (2), 77-84.

Prado, D. B., Bettoni, A. S., Correa, V. A., Filho, B. A., Garcia., L. B., Tognim, M. C. B. ve Cardoso, C. L. (2015). Practice of hand hygiene in a university dining facility, *Food Control*. Web: http://ac.els-cdn.com/S0956713515001760/1s2.0S0956713515001760main.pdf?_tid=62cc449ae4f411e48d4d00000aab0f01&acdnat=1429270080_ecd88f234bf9e1cabe1af3a4f2679e54 adresinden 14 Mart 2015 tarihinde alınmıştır.

Rotter, M. (1996). Procedures for hand hygiene in German speaking countries. *Zentralblatt fur Hygiene und Umweltmedizin International journal of hygiene and environmental medicine*, 199(2-4), 334-349.

Saraç, E. (2012). *Kütahya Geleneksel Kent Yerleşimindeki Hamam Yapıları, Koruma Yaklaşımı Ve Uygulamaların Analizi*. Uzmanlık Tezi, Kültür Ve Turizm Bakanlığı İstanbul Rölöve Ve Anıtlar Müdürlüğü, İstanbul.

- Shaikh, R. H., Khan, T. ve Hussain, I. (2012). Pharmaceutical Plant Sanitation And Cleanliness: Step One Along The Way For Quality, Safe And Efficacious Drugs. *Canadian Journal of Applied Sciences*. 2(1): 246-254. Web: <http://www.canajas.ca> Review Article sitesinden 11.04.2015 tarihinde alınmıştır.
- Smolijaninovaité, K. (2007). A Study on Historic Hamams in Istanbul: Changing Aspects of Cultural Use and Architecture. Web: http://www-docs.tucottbus.de/whs/public/alumni/master_theses/Smolijaninovaite_Kristina.pdf adresinden 15.04.2015 tarihinde alınmıştır.
- Steffan, R. (1987). Health Problems after travel in Developing Countries. *The Journal of Infectious Diseases*, 156 (1), 84-91.
- Sökmen, A. (2014). *Yiyecek İçecek Yönetimi ve İşletmeciliği*. (7. Basım). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Şanlıer, N., ve Hussein, A. T. (2008). Yiyecek-İçecek Hizmeti Veren Otel Mutfakları Ve Personelinin Hijyen Yönünden Değerlendirilmesi: Ankara İli Örneği. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 16 (2), 461-468.
- Şimşek, Ç., Piyal, B., Tüzün, H., Çakmak, D., Turan, H., ve Seyrek, V. (2010). Ankara İl Merkezindeki Bazı Lise Öğrencilerinde Kişisel Hijyen Davranışları. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 9 (5), 433-440.
- Tartaç, Y. (2007). Bir Kız Meslek Lisesi Öğrencilerinin Kişisel Hijyenle İlgili Alışkanlıkların Belirlenmesi ve Yapılan Eğitim Sonrası Eğitimin Etkinliğinin Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tavukçuoğlu, A., Aydın, A., ve Çalışkan, M.(2011). Tarihi Türk Hamamlarının Akustik Nitelikleri: Özgün Hali Ve Bugünkü Durumu. 9. Uluslararası Akustik Kongresinde sunuldu. (26-27 Mayıs 2011, Ankara).

- T.C. Millî Eğitim Bakanlığı (2012). *Hamam-Sauna-Buhar Banyosu* Ankara Millî Eğitim Bakanlığı.
- Teague, J., Johnston, E. A., and Graham, J. P. (2014). Water, Sanitation, Hygiene, And Nutrition: Successes, Challenges And Implications For Integration. *International Journal Of Public Health*, 59(6), 913-921.
- Tekin, H. (1996). *Eğitimde Ölçme ve Değerlendirme*. 9. Baskı, Ankara: Yargı Yayınları.
- Tekin, A. (2007). *Hastalık Olgusu Ve Toplumsal Kökenleri (Burdur Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Thorpe, R. H. (1991). Hygiene Requiriments İn The Food Processing Industry. Bursa İkinci Uluslararası Gıda Sempozyumu, 151-158
- Turizm Sağlığı Eğitimi Kitabı, (2001). Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü. Ankara.
- Türkan, K. (2009). Türk Masallarında Mimari: Hamam ve İşlevleri. *Millî Folklor*, 84(21). 162-174.
- Üçok, Didem.(2003). *İstanbul Balık Halinin Hijyenik Durumunun Belirlenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Ünivar, Ş. ve Şimşek S.(2012). Kültür Ve Turizm Bakanlığının Yurtdışı Tanıtım Filmlerinde Kültürel İmge Kullanımı. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 24 :305-330.
- Vaizoğlu, S. A., Tekbaş, Ö. F., ve Oğur, R. (2003). Yaz Aylarında Önemi Artan Bir Sağlık Riski: Yüzme Havuzları. *TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni*, 2(2), 21-26.

Yentürk,N. (2010). Roma Banyosu Nasıl Türk Hamamı Oldu. *Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 2 (2), 94-102.

Yılmaz, B. (2014). Türk Hamam Kültüründe Peştamalın Yeri ve Teknik Özelliklerinin Günümüz Şartlarına Uyarlanması. *Akdeniz Sanat Dergisi* 6.12.

Yılmazkaya, O. (2002). *Aydınlık Kubbenin Altındaki Sıcaklık Türk Hamamı*.Çitlembik Yayınları, İstanbul.

Yumrutuğ, S. (1988). *Halk Sağlığı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınları.

Yumuturuğ, Sevim. ve Sungur, Türkan. (1980). *Hijyen Koruyucu Hekimlik*. Ankara: Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları.

İnternet Kaynakları

http://www.megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/Hamam%200-sauna-%20Buhar%20Banyosu.pdf adresinden 10.02.2015 tarihinde alınmıştır.

http://www.megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/Hamam%200-sauna-%20Buhar%20Banyosu.pdf adresinden 12.02.2015 tarihinde alınmıştır.

http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_atasozleri&view=atasozleri&kategori=atalst&kelimeget=hamam&hngget=tam. Adresinden 13.02.2015 tarihinde alınmıştır.

<http://www.liseedebiyat.com/index.php/dvan-edebiyati/241-terimler/2762-hamamname-.html>. adresinden 13.02.2015 tarihinde alınmıştır.

http://www.hamaminstitut.com/jtr/index.php?option=com_content&task=view&id=12&Itemid=29. adresinden 14.02.2015 tarihinde alınmıştır.

http://www.megep.meb.gov.tr/mte_program_modul/moduller_pdf/%C4%B0%C5%9Fletmelerde%20Temizlik%20Ve%20Dezenfeksiyon.pdf adresinden 14.02.2015 tarihinde alınmıştır.

http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/ayse_bascetincelik_gelin_hamami.pdf. adresinden 12.03.2015 tarihinde alınmıştır.

<http://hbogm.meb.gov.tr/modulerprogramlar/kursprogramlari/konaklama/moduller/BanyoDonanimlariTemizligi.pdf>. adresinden 19.03.2015 tarihinde alınmıştır.

<http://www.sizinti.com.tr/konular/ayrinti/umuma-ait-yikanma-yerleri-ve-sihhiyonu.html>. 07.04.2015 de adresinden tarihinde alınmıştır.

<http://www.gidahareketi.org/Toplu-Tasima-Araclari-Ve-Hamamlar-Mikrop-Yuvasi-174-haberi.aspx>. adresinden 07.04.2015 tarihinde alınmıştır.

http://www.vajinalmantar.de/vajinal/mein_alltag/sauna_und_schwimmbad/content-179262.html. adresinden 07.04.2015 tarihinde alınmıştır.

<http://www.saglikisifa.com/644-Akciger-Hastaliklari.html>.adresinden 07.04.2015 tarihinde alınmıştır.

http://www.ttb.org.tr/n_fisek/kitap_1/33.html. adresinden 10.04.2015 tarihinde alınmıştır.

http://www.saglikturizmi.org.tr/saglikturizmi_dosyalar/saglik_turizmi_yayinlari/saglik-turizmi-ve-turistin-sagligi-uygulama-rehberi.pdf.adresinden 11.04.2015 tarihinde alınmıştır.

<http://ds.anadolu.edu.tr/eKitap/KOI201U.pdf>.adresinden 14.04.2015 tarihinde alınmıştır.

<http://teftis.kulturturizm.gov.tr/TR,14518/turizm-tesislerinin-belgelendirilmesine-ve-niteliklerin-.html>. adresinden 14.04.2015 tarihinde alınmıştır.

<http://www.saglik.gov.tr/TR/belge/1-468/sayisi560--rg-tarihi28061995--rg-sayisi22327-gidalarin-.html>. adresinden 14.04.2015 tarihinde alınmıştır.

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2872.pdf>.adresinden14.04.2015 tarihinde alınmıştır.

<http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=9.5.18729&MevzuatIisk-i=0&sourceXmlSearch=2013/49>. adresinden 14.04.2015 tarihinde alınmıştır.

http://www.who.int/water_sanitation_health/hygiene/settings/hvchap8.pdf. adresinden 16.04.2015 tarihinde alınmıştır.

<http://www.madoted.org/images/depo/hamam%20sa%D0lik.pdf>.adresinden 19.04.2015 tarihinde alınmıştır.

http://mebk12.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/59/02/972001/dosyalar/2014_12/26045559_hijyenvesanitasyon.pdf adresinden 29.04.2015 tarihinde alınmıştır.

https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/148141/Green-Book-Chapter-26-Polio-updated-18-January-2013.pdf adresinden 30.04.2015. tarihinde alınmıştır.

<http://sbu.saglik.gov.tr/Ekutuphane/kitaplar/B%205.pdf>adresinden 30.04.2015 tarihinde alınmıştır.

Ek-1 Bulaşıcı Hastalıklar

Hastalık	Tanımı	Kaynak
Tifo	Yüksek ateş, baş ağrısı, karın ağrısı, şuur bulanıklığı gibi belirtilerle kendini gösteren, sistemik bir enfeksiyon hastalığıdır. Hastalıklı insanların idrar ve dışkılarının bulaştığı gıda ve suların alınması yolu ile bulaşır. Kanalizasyon sularının, içme ve kullanma sularına karışması sonucunda tifo salgınları görülür Tifo; hastaların kullandığı bardak, havlu gibi eşyaların tutulması ile ellerle de bulaşabilmektedir.	(sbu.saglik.gov.tr, 29.04.2015)
Kolera	İnsanlarda bulantı olmadan kusma, karın ağrısız şiddetli ishal, kısa zamanda su ve elektrolit kaybına bağlı olarak gelişen ve kısa sürede müdahale edilmediği takdirde oldukça öldürücü olan bir enfeksiyon hastalığıdır. Çeşitli yollarla yayılabilen kolera virüsü, düşük sıcaklıklarda yaşayabildiği gibi, ılık ve nemli ortamları daha çok sever ve bu şartlarda kolayca çoğalır. Kolera hijyen şartlarının yetersiz oluşundan kaynaklanan bulaşıcı bir hastalık olup, bu hastalıktan korunmanın en önemli yolu temizliktir.	(Gül, 2009).

Dizanteri	Kanlı mukuslu ishal, karın ağrısı ve ateş ile seyreden bir hastalıktır. Alt yapısı yetersiz ve hijyen koşulları kötü olan az gelişmiş ülkelerde sık görülür. Bakteriler, hastaların kullandığı tuvaletlerin kullanılması ile diğer insanlara bulaşabileceği gibi lağım sularının karıştığı dere suları ile sulanan sebzelerin (maydanoz, marul, vs.) çiğ olarak yenilmesiyle de bulaşır.	(İrmak, 2008)
Poliomyelit	Polio adı verilen virüs tarafından meydana gelmekte ve sinirler ve kaslar dahil olmak üzere tüm vücudu etkileyebilmektedir. Virüs bağırsakta çoğalır ve sinir dokularına zarar verir. Virüsün bulaşması hastalıklı kişiye doğrudan temasla, hastanın ağzından ve burnundan çıkan sıvılarla veya virüs içeren dışkı ile temasla olabilir. Şiddetli hastalık durumunda felç veya ölüm meydana gelmektedir.	(www.gov.uk, 30.04.2015)
Weil Hastalığı	Dünyada çok sık görülen bir zoonozdur (hayvanlardan insanlara bulaşan hastalık). Kemiriciler, sıçan, kokarca, rakum, tilki gibi hayvanlardan bulaşır. Hayvanlar enfeksiyonu idrarları ile yayarlar. Mikroorganizmaların insanlara giriş yolları daha çok hasar görmüş deridir.	(Aydemir, Üstündağ, Borazan, Sekitmez, ve Özdemir, 2004)

Tularemi	Francisella tularensisin denen soğuk ve nemli ortamlarda oluşan bir enfeksiyon hastalığıdır. Bakteriler, kemirgenler, tavşanlar gibi hayvanların kan ve sıvılarında, bütünlüğü bozulmuş deriden direk temas yoluyla, hayvanlar tarafından ısırılmayla kirli su ve yiyeceklerin tüketilmesi ile bulaşabilmektedir.	(Arslanyılmaz, Aslan, Akın, ve Aktaş, 2014)
Enfeksiyöz Konjektivitler	Gözde bakteri oluşması sonucu ortaya çıkan Konjektivit hastalığı, çevresel faktörler açısından hastanın bulunduğu ortamlar, yakın zamanda geçirdiği ameliyat ve travma, bağlantılı sistemik hastalığın olması, yabancı cisim hissi, kaşıntı ve hastanın maruz kaldığı durumların sorgulanması önemlidir.	(Akal ve Oğuz, 2012)
Bruselloz	Bruselloz, Brucella bakterilerince oluşturulan, otçul hayvanlardaki hastalıktır. Hayvanlardan insanlara bulaşmaktadır. Genellikle hayvanın bütünlüğü bozulmuş deri ile direkt teması, pastörize edilmemiş süt ve süt ürünlerinin kullanımı ile bulaşmaktadır.	(Kaya, 2006)
Frenji	Ciltte meydana gelen yara ve döküntüler vasıtasıyla diğer insanlara bulaşması ve salgın haline dönüşmesiyle Frenji hastalığının ileri aşamasında kurbanlarının yüz ve burunlarında tahribat yaparak ortaya çıkmaktaydı.	(Gül, 2009)

Hepatit A	İnsandan insana su gıda ve kirli el teması ile nadiren de seksüel ilişki ile bulaşan bir virüs enfeksiyonudur. Hastalıktan korunmak için Hijyenik önlemler alınması gerekmektedir.	(Akdur, 2015)
Hepatit E	İnsandan insana özellikle su ve diğer gıdalarla bulaşan virüs hastalığıdır.	(Akdur, 2015)
Tüberküloz	Tüberküloz mikrobuyla oluşan % 80 oranında akciğerlerde olmak üzere bütün organizmalarda görülebilen, tedavi edilmediği veya eksik bırakıldığı durumlarda ölüme sebep olabilen bir hastalıktır.	(Kaya ve Uçmak, 2010).
Leptospirosis	Hayvan idrarı veya beden sıvıları ile bulaşan bir leptospira hastalığıdır. Bu sıvılarla doğrudan temas ya da suya gıdaya veya yüzeylere bulaşması ile yayılır.	(Akdur, 2015)
Ebola	Hastanın beden sıvılarında bulunan virüsün yakın temas ile bulaşması sonunda oluşan öldürücü bir hastalıktır.	(Akdur, 2015)

EK 2: Anket Formu

Sayın katılımcı,
Bu çalışma **TÜRK HAMAMLARININ HİJYEN VE SANİTASYON DEĞERLENDİRMESİ**'ni yapmak amacıyla yapılmaktadır. Vereceğiniz bilgiler kesinlikle bilimsel amaçlı kullanılacaktır. Katılımınız için şimdiden teşekkür ederiz.

ÖVGÜ AÇIKSÖZLÜ

A. DEMOGRAFİK FAKTÖRLER

1. Cinsiyetiniz?

( ) Erkek ( ) Kadın

2. Yaşınız?

( ) 24 yaş ve altı
( ) 25-34 yaş
( ) 35-44 yaş
( ) 45-54 yaş
( ) 55 yaş ve üzeri

3. Eğitim durumunuz?

( ) İlköğretim
( ) Ortaöğretim
( ) Lise
( ) Ön Lisans
( ) Lisans
( ) Lisansüstü

4. Türk Hamamına gelişinizde etkili olan araçlar nelerdir?(Lütfen belirtiniz)

( ) Arkadaş, akraba tavsiyesi
( ) Seyahat acentası
( ) Daha önceki seyahat deneyimi
( ) TV Programları
( ) Radyo
( ) Gazete/Dergi
( ) Hamam rehberi veya broşürü
( ) Reklamlar
( ) İnternet
( ) Fuarlar
( ) Diğer (Belirtiniz).....

5. Türk Hamamını tercih nedeniniz nedir?

( ) Ucuzluk
( ) Merak

( ) Sağlık
( ) Türk Tarih ve Kültürü'nü yakından tanımak
( ) Eğlenme/Dinlenme
( ) İlgi
( ) Alternatif aramak
( ) Paket tur kapsamında olması
( ) Diğer (Lütfen belirtiniz).....

6. Türk Hamamında hangi hizmetlerden yararlandığınızı belirtiniz.

( ) Kесе/Banyo
( ) Spa/Sağlık merkezi
( ) Kaplıca
( ) Spor merkezi
( ) Güzellik merkezi
( ) Masaj
( ) Havuz

( ) Hamam eğlencesi
( ) Sauna

7. Size göre Türk Hamamının çekici olmasının nedeni/nedenleri nelerdir lütfen belirtiniz?

( ) Mimari yapısı
( ) Tarihsel ve kültürel yapısı
( ) Sosyal yapısı
( ) Başka birisi tarafından keselenmek
( ) Göbek Taşı
( ) Türk Hamamında kullanılan giysi ve aksesuarlar
( ) Kalabalık bir ortamda yıkanmak
( ) Diğer (Lütfen belirtiniz)

B. TÜRK HAMAMLARININ HİJYEN VE SANİTASYONUNUN DEĞERLENDİRİLMESİNE YÖNELİK YARGILAR

		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
1	Hamam ünitelerine girmeden önce vücut dezenfeksiyonu yapıldı.					
2	Sağlık ve hijyen bakımından hamama girmesinde sakınca bulunan kişilere yönelik gerekli bilgilendirmeler yapıldı.					
3	Hamamda sağlık ve hijyen bakımından hamama girmesinde sakınca bulunan kişilere yönelik uyarıcı levhalar bulunmaktaydı.					
4	Hamama girmeden önce bulaşıcı bir hastalık taşıyıp taşımadığı soruldu.					
5	Hamam personeli tarafından hamama girmeden önce hamamın sıcaklığıyla ilgili gerekli bilgilendirmeler yapıldı.					
6	Hamamda iç sıcaklığı gösteren termometre bulunmaktaydı.					
7	Hamamda sıcaklık bölümüne geçilmeden önce daha az sıcaklığa sahip olan ılık bölüme bulunmaktaydı.					
8	Hamamda cam tabak veya bardak kullanılmıyordu.					
9	Hamamda gerekli havalandırmalar mevcuttu.					
10	Hamamda gerekli aydınlatmalar mevcuttu.					
11	Hamamın herhangi bir bölümünde su birikintisi yoktu.					
12	Hamamın mermerlerinde yosunlaşmalar yoktu.					
13	Hamam ünitelerinde yerler kaygan değildi.					
14	Kurnalar yeterince temizdi.					
15	Tuvalet ve tek kişilik halvet bölümlerinin temizliği sağlanmıştı.					
16	Çöplerin ağızları kapalı ve etrafı temizdi.					
17	Yiyecek içecek tüketiminin yapıldığı yerlerin temizliği sağlanmıştı.					
18	Göbek taşının ısı ve temizliği yeterliydi.					

19	Hamamda çalışan personelin saç, sakal ve tırnakları kesilmiş ve temizdi.					
20	Kullanılan suyun sıcaklığı yeterliydi.					
21	Hamamda kullanılan suda renk ve koku yoktu.					
22	Kullanılan malzemeler (kese, havlu,peştamal) temizdi.					
23	Malzemeler (kese, havlu..) yalnızca benim için kullanılmaktaydı.					
24	Hamam personelinin kendi hijyenine dikkat ettiğini düşünüyorum.					
25	Önyargılı olarak hamamların hijyenik olduğunu düşünmüyorum.					
26	Genel olarak hamamların hijyenik olduğunu düşünüyorum.					
27	Hamamların müşteri sağlığını en iyi şekilde koruyacağını düşünüyorum.					
28	Hamam ünitelerinin periyodik olarak denetlenmediğini düşünüyorum.					
29	Hamamlar denetlenmese dahi hijyen ve sanitasyona dikkat edeceğini düşünüyorum.					

EK 3: Anket Formu 2

This assesment is being realised to evaluate hygiene and sanitation of Turkish baths. Informations you are going to give will be used for scientific purposes. thanks in advance for your attention.

ÖVGÜ AÇIKSÖZLÜ

A. DEMOGRAPHIC FACTORS

1. What is your gender ?

Male Female Other

2. What is your age ?

Below 24 years old
 25-34 years old
 35-44 years old
 45-54 years old
 55 years and over

3. What is the highest level of education you have completed?

Primary school
 Secondary school
 High school
 Associate degree
 College graduate
 Postgraduate education

4. Which things were affecting about your decision to come to the Turkish Baths ?

Friends or family advices
 Travel agent advice
 Travel experiences
 TV shows
 Radio programs
 Newspaper- magazine
 Turkish bath's brochure
 Advertisement
 Enthernet
 Fairs
 Others....

5. Why do you prefer Turkish Baths ?

It is cheap and economic
 I think its interesting
 Because my wellnes
 Wanna know turkish culture
 Fun and rest
 İm interested in Turkish baths
 İts just alternative activity for me
 İts including to my package tour
 Other (please write it)

6. Which services were you received in Turkish Baths ?

Scrub and bath
 Spa/wellnes center
 Hot spring
 Fitness center
 Beauty center
 Massage
 Pool
 Bath entertainment
 Sauna

7. Why are the Turkish bats are interesting for the tourists ? what is your opinion ?

They have different architecture
 Historical and cultural structure
 Social structure
 Scrubbing by someone
 Heated marble platform on which one lies to sweat in a Turkish bath
 Clothing and accessories that we use in the baths
 Bath in crowded area
 Other (please write).....

B. ATTITUDES TOWARS EVALUATING THE HYGIENITY AND SANITATION OF TURKISH BATH

		Strongly disagree	Disagree	Neutral	Agree	Strongly Agree
1	Before entering into Turkish bath unity, body disinfection had been provided.					
2	In recognition of health and hygiene, necessary informings related to objectionable conditions about entering into Turkish bath had been given.					
3	There were warning signs in bath towards people that are not allowed to enter in recognition of health and hygiene.					
4	The question about carrying contagious disease or not before entering into bath ; was asked to me.					
5	Before entering into bath, any necessary informings related to bath's temperature were given by staff member.					
6	Was a thermometer indicating interior temperature in bath.					
7	Before entering into the hot chamber of bath,there was a chamber of less hot(warmer).					
8	There is no usage of glass cup and plate in bath.					
9	There is the availability of essential air conditioning system in bath.					
10	Essential enlightenments exist in bath.					
11	There was no puddle in any part of turkish bath.					
12	There was no mossiness edges and upwards of marbles.					
13	This floors inside turkish bath were not slippery					
14	Basin of the bath was clean enough.					
15	The cleanliness of toilets and privacy single sections of bath was provided by staff members.					
16	Garbages are kept in good position and rounds of them were clean.					
17	The places where food and beverage are serviced in were clean enough.					
18	The cleaning and heat of navel stone is suitable.					
19	The general appearance (the cleaning of beard,nail,hair) of Staff members were reasonable.					

20	The temperature of hot water was not irritating.					
21	The hot water does not contain any contamination, unpleasent smell or colour					
22	The materials that used in bath (washglove, towel, loinloth) were fresh.					
23	The used materials pending massage; towels, washing glove etc. were personal.					
24	I think that Staff Members of Turkish Bath care about personal hygiene.					
25	As beased;I dont think Turkish baths are hygienic.					
26	Generally; I think that Baths are hygienic.					
27	I think that any precautions and measures are taken in baths to protect the health of customers.					
28	I think that The baths are not inspected periodically.					
29	I think that Even baths are not inspected, the hygienity and sanitation of baths must be provided.					

Ek-4 Güvenilirlik Analizi SPSS Çıktısı

Ön teste dair güvenilirlik analizi sonucu Cronbach's Alpha sonuçları

Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	N of Items
,880	29

Nihai araştırmaya dair güvenilirlik analizi sonucu Cronbach's Alpha sonuçları

Reliability Statistics

Cronbach's Alpha	N of Items
,812	29